

De vroegste ontwikkeling van de Groninger heraldiek

R.H. Alma

Het gebruik van symbolen om personen en families aan te duiden is van alle tijden. Vanaf de twaalfde eeuw ontstaat onder invloed van het toernooiwezen een specifieke vormgeving die we heraldiek noemen. Als een olievlek verspreidde zij zich in korte tijd over heel Europa. Hoe de wapens en hun gebruik zich vervolgens ontwikkelden, verschilt per regio. In dit artikel wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de Groninger heraldiek vanaf de derde tot en met de zestiende eeuw. Enkele lijnen zijn doorgetrokken tot in later eeuwen.¹

Inleiding

De geschiedenis van de heraldiek in Groningen wijkt in principe weinig af van die in andere gebieden; in een samenleving waarin de heraldiek een levend fenomeen is, ontwikkelt zij zich naar gelang de behoeften eraan met maatschappelijke veranderingen wijzigen. De wijze waarop deze ontwikkeling plaatsvindt, is afhankelijk van de sociale en politieke verhoudingen in de betreffende regio. Deze heraldische praktijk verkeert in een voortdurende spanning met de theoretische heraldiek. Enerzijds werd de heraldische theorie gevoed door de praktijk, anderzijds trachten heraldici tot een universele, samenhangende wetenschappelijke benadering te komen die op haar beurt de praktijk beïnvloedde.² Met deze dualiteit dienen we rekening te houden als we de ontwikkeling van de heraldiek in een bepaald gebied willen onderzoeken. Het gaat niet alleen om het beschrijven van heraldische uitingen in de loop der tijd, maar ook om de functie van wapens en hun voorstellingen in de samenleving. Dit zorgt ervoor dat de context van groot belang is voor de vormgeving van een wapen: een zegel heeft een andere functie dan een rouwbord of glas-in-loodraam. Bovendien kent ieder medium zijn eisen, tradities en beperkingen. Om enige voor de hand liggende voorbeelden daarvan te noemen: een zegel kent geen kleurantiditingen, een kwartier op een grafzerk moet een familie- en geen persoonlijk wapen geven, een glas-in-loodraam wordt bekeken door de dorpsgemeenschap, terwijl een afbeelding in een (heraldisch) handschrift in principe door standsgenoten wordt beoordeeld.

Het is dan ook niet verwondervuldig dat heraldisch uitingen sterk verschillen per wapendragend materiaal, waarvan we nog enige voorbeelden zullen tegenkomen. Verder kennen zegels een lange en sterke traditie, die we voor wat betreft de vroeg-

ste periode als protoheraldiek zouden kunnen aanduiden: voorstellingen en emblemata die niet in een wapenschild geplaatst zijn en afwijken van de gebruikelijke heraldische voorstelling. Tijerend voor deze protoheraldiek is de sterke wisselwerking tussen heraldische en niet-heraldische voorstellingen. Heraldische stukken als sterren, adelaars en dergelijke kunnen los van een wapenschild gebruikt worden als aarwullende elementen bij een emblematische voorstelling of tot huismerk omgevormd worden, terwijl eveneens beelden van buiten deel kunnen gaan uitma-ken van een wapen. De zegels tonen deze ontwikkelingen het duidelijkst, omdat zij het leeuwendeel van de heraldische voorstellingen vóór 1600 vormen.

Het mag als een open deur gelden dat onze kennis van de vroegste heraldiek in Groningen wordt beperkt door de beperkte bronnenlevering. Wat uit de late Middeleeuwen is overgeleefd aan bronnen is slechts een topje van de ijsberg van wat er geweest is. Middedeeltuwse grafzerken uit de veertiende en vijftiende eeuw ontbreken vrijwel geheel. De gewelf- en muurschilderingen die de Reformatie overleefd hebben, geven slechts weinig wapens en middedeeltuwse glas-in-lodramen hebben de weersomstandigheden en dorpsgeugd van de voorbij ceulen nog slechter doorstaan. Daardoor zijn we voornamelijk aangewezen op de zegels, die weliswaar een rijke bron vormen, maar slechts voor de heraldiek van de *upper class* en de geestelijkhed. Van belang zijn ook de latere, vaak apocriefe bronnen: grafzerken en rouwborden uit de zestiende en zeventiende eeuw en heraldische opstekingen en verzamelingen uit die periode. In deze laatste categorie verdient het handschrift van Rinnert van Solckema vermelding. In zijn, eind-zestiende-eeuwse, *Conscriptio nobilium Groningensium* ('Beschrijving van de Groninger edelen') vermeidt hij bijna honderd wapens van zowel bloeiende als uitgestorven Groninger geslachten. Naast adellijke wapens zijn ook de nodige burgerlijke wapens opgenomen, veelal van aan zijn vrouw verwante families. Dit handschrift geeft de oudste verzameling van Groninger heraldiek.⁴ Van grote waarde zijn verder de iets latere verzamelingen Van Rhemmen (Rijksarchief in Gelderland) en Doya (Provinciale Bibliotheek Friesland).

Doordat zegels en in mindere mate grafzerken de voornaamste bronnen voor de kennis van de Groninger heraldiek vormen, zijn we slechts weinig ingelicht over kleuren. Het is daardoor niet mogelijk te bepalen in hoeverre de continuïteit zich in kleurgebruik uit. Omdat de heraldiek zich in de noordelijke provincies niet direct in relatie tot het toernooiwezen ontwikkelde, vinden we regelmatig uitzonderingen op de regel dat kleur op metaal gepaast dient te worden en andersom. Deze regel is immers, naar wordt aangenomen, ontslaan om de herkenbaarheid op wapenschilden te bevorderen. Er is een duidelijke ontwikkeling om in later tijd dit kleurgebruik meer in overeenstemming te brengen met internationale conventies, maar het is niet vast te stellen in hoeverre in de vijftiende eeuw aan deze regel gevuld werd gegeven.

Voor het overige kunnen we proberen zicht te krijgen op het punt waarop wij binnenstappen in de ontwikkeling als de bronnen druppelsgewis beginnen te vloeien. In hoeverre heeft de heraldische traditie vanuit het zuiden Groningen al bereikt op dat moment? Welke invloed hadden de aard van het bronnenmateriaal en de sociale status van de wapenvoerder op de voorstellingen in de loop der tijd?

Hieronder den we per medium proberen op deze vragen een antwoord te vinden. Ruime aandacht wordt eerst besteed aan zegels, vervolgens aan grafzerken, rouwborden en andere wapendragers en tenslotte kunnen enige inhoudelijke ontwikkelingen geschetst worden. Daarbij wordt gepoogd een aantal streekeigen ontwikkelingen en elementen te onderscheiden.⁵

De dertiende-eeuwse zegels

Een grote hindernis voor de studie van de heraldiek in de noordelijke provincies is dat er geen traditie bestond van schepenzegels: leden van de magistraat zegelden geen akten uit hoofde van hun ambt. Vrijwel alle verkoopakten, huwelijkscoutraten en dergelijke in de stad Groningen werden bekrachtigd met het stadszegel. Omdat de authenticiteit van deze akten, 'stadsbrieven', hoog werd aangeslagen, was de verzegeling uit naam van burgemeesters en raad van Groningen ook ten behoeve van Ommelanders en Drenten niet ongebruikelijk. Dit beperkt het aantal overgeleverde particuliere zegels holbaar zeer. Een formeel beperkt zegelrecht bestond tot de zeventiende eeuw niet, maar de status van de zegelaar bepaalde natuurlijk in hoge mate het gezag van een akte. Al vanaf de veertiende eeuw vonden we daarom voornamelijk edelen als zegelars en daarnaast geestelijken, als vertegenwoordigers bij uitstek van de schriftelijke cultuur en het universel geachte canonieke en Romeinse recht.

Afb. 1. Het oudste
Ommelander
particuliere zegel van
Dado ...da uit het
Oldambt (1287)

De oudste zegels van Groningen en Drenthe vinden we aan een oorkonde van 1263, gezegeld door o.a. Egbert, prefect van Groningen, Bartholomeus van Ruijven en Rudolf van Ansen (drie adelaars).⁶ Het zegel van Egbert vertoont de dwarsbalk, die in het wapen van de stad Groningen is opgenomen en nog steeds de wapens van de gelijknamige gemeente en provincie siert. Ook het wapen Van Ruinen, drie rozen onder een schildhoofd, heeft het lang volgehouden. Tot de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1998 kwam het ongewijzigd op de wapens van de gemeenten Ruinen en Ruinerwold voor. De vijf andere dertiende-eeuwse

particuliere zegels uit de stad Groningen en Drenthe zijn, die van de genoemde Egbert (1276 en 1285, in tweevoud), diens zoon Adolf (1291, een dwarsbalk) en Agnes van Borculo en Coevorden (1288, drie penningen).⁹ In die eeuw treffen we dus ook al het eerste Drentse vrouwenzegel aan.

Cok de Ommelanden¹⁰ zijn al vroeg vertegenwoordigd: als de zeden van het Wold-Oldambt ('nobiles hornines de Menterwolde') in 1287 een overeenkomst met de stad Groningen sluiten, zegelen zij met het zegel van Menterwolde. Het contrategel vertoont een lelie, zonder wapenschild, en het randschrift s. monini . . . da¹¹ (afbeelding 1). Ongetwijfeld was deze Dodo ...da de toenmalige keder of edictor, de voorzitter van het college van *consules* (redigers), dat het bestuur van het ambt vormde. Ook in later eeuwen bleef het in sommige gebieden gebruikelijk om een persoonlijk zegel aan de achterzijde van het landszegel aan te brengen.

De veertiende-eeuwse zegels

In de eerste helft van de veertiende eeuw verschijnen de eerste zegels van seculiere geestelijken in Groningen en het Gorecht: Thomas, Symon en Johannes, pastoors van de Martinikerk te Groningen (1311), Fethericus, pastoor te Nordlaaren (1312). Johannes, pastoor van de A-kerk te Groningen (1311 en 1332), Henricus Sculto, zoon van Ciso, pastoor te Haren (1337 en 1341, drie vogels 2+1), Jacobus, pastoor te Westerbroek (1340) en Henricus dictus Ummelop, priester te Groningen (1341). Al deze zegels, op dat van pastoor Henricus Sculto na, geven geen wapens, maar alleen afbeeldingen van heiligen of een attribuut, zoals een paaslam.

In 1322 zegelt de schulte Otto Buning als eerste Groninger niet-geestelijke buiten de leden van de familie van prefecten (de plaatselijke vertegenwoordigers van de bisschop van Utrecht als heer van Groningen). Zijn zegel vertoont het wapen Buning zoals dat in de eeuwen daarna door die familie gevorderd werd (doorsneden: A een halve uitkomende leeuw; B een adelaar). Het nog bloeiende geslacht van die naam¹² stamt mogelijk in de vrouwelijke lijn van de oude Buning's af. Uit het Gorecht stammen Rodulfus van Dilt (1337) en Otto Dusewold van Dilt (1340), die zegelen met een geschaakt kruis, zoals later gevord door de families Van Dilt gen. Hundeburch, Dusewolt en Ter Hansouwe.¹³

Uit de Ommelanden is uit de eerste helft van de veertiende eeuw slechts één particulier zegel bewaard gebleven. In 1339 bevestigen Sylibbo Folkerd en Ludo in Dyngum (Dingen bij Baflo) hun zegels aan een akte, maar deze zijn verloren gegaan. Hetzelfde geldt voor de zegels van Lyndolfs, pastoor te Holwierde, Eppo Boutata en Popoco de Hek aldaar aan een akte van 1344 en die van Tadeco, pastoor te Uithuizen, en Eywardus Diurdisma aan één van 1350. Alleen het zegel van Hero, zoon van Alger Ykema, proost van Humsterland, uit 1340 met, onder een buste van een bisschop, een wapen met een adelaar, is overgeleverd. Of hij geestelijk was, is niet bekend. De Ommelanden proosten waren meestal leken, maar die van Humsterland waren bijna allemaal geestelijken: Hero wordt in de akte, noch in het randschrift van zijn zegel als 'dominus' aangeduid, zodat hij vermoedelijk ook leek was. De familie Ykema was inheems: een boerderij en baarschap van die

naam wordt nog gevonden ten noorden van Nichowc. Of de genoemde niet-geestelijke zegelaars tot de adel kunnen worden gerekend, is niet zeker, maar wel waarschijnlijker.¹⁴

Is het aantal overgeleverde zegels uit de eerste helft van de veertiende eeuw bedroevend klein, in de tweede helft neemt het sterk toe. In de navolgende tabel worden de aantalen zegels uit de verschillende onderdelen van de huidige provincie Groningen gegeven. We betrachten bij dit overzicht ook de niet-overgeleverde zegels van in oorsprong bewaard gebleven akten, waarvan het aantal tussen haakjes wordt vermeld.¹⁵ Bij het vergelijken van de aantallen bedenke men dat de kolom 130-1350 een periode van 50 jaar beslaat en de laatste twee kolommen elk de helft daarvan.

	130-1350			1351-1375			1351-1400		
	geestelijken leken	geestelijken pastoors	overleden pastoors	geestelijken leken	geestelijken pastoors	overleden pastoors	geestelijken leken	geestelijken pastoors	overleden pastoors
Groningen ¹⁶	8 (1)	10 (1)	4	12 (4)	6* (3)	6 (1)	21 (6)	6 (1)	8 (1)
Vredewold	-	-	-	(1)	-	-	-	-	-
Langeveld	-	-	-	(1)	-	-	-	1	3
Hunsterland	1 ⁷	-	-	(1)	-	-	-	3 (2)	0 (1)
Huntingo	-	-	-	2 (4)	-	-	2	-	1 (1)
Middag	-	-	4 (1)	-	1 (2)	2	-	1 (5)	3 (2)
Marne	-	-	-	-	1	(2)	-	(4)	(1)
Hallandu	(1)	-	-	-	-	-	-	1 (1)	1 (1)
Oosteranuit	(1)	(1)	-	-	2 (4)	(1)	1	5 (3)	15 (14)
Hiuersdijk	4 (1)	-	-	-	1	-	1	-	3 (2)
Lipborga	(1)	-	-	-	1	-	-	4 (1)	4 (0)
Ewelingo	(2)	(1)	5 (1)	7 (4)	(2)	(1)	2 (1)	(1)	6 (13)
Oklund	-	-	2	2	-	-	-	1 (1)	1 (1)
Reiderland	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Westervold	-	-	-	-	-	-	-	(1)	1 (1)
Tatad	9	10	15	34	9	11	4	28	27
	(8)	(6)	(4)	(12)	(5)	(4)	(2)	(21)	(3)

Noten: 1. Inclusief Groot- en Drents-Haertum/Mensingy van Haerum, alsderde Noord-Drents georiënteerd, niet meegerekend tussen 1351 en 1375. 2. Waarvan vier zegels van leden van de prefectiefamilie. 3. Alle drie zegels van leden van de prefectiefamilie. 4. Waarvan drie zegels van leden van de prefectentamile. 5. Waarvan twee zegels van leden van de prefectentamile.

Deze tabel geeft duidelijk aan hoe weinig omvangrijk het Onnemateriaal is voor de veertiende eeuw en hoe voorzichtig we daarom moeten zijn met het trekken van conclusies. Er zijn op grond van de overgeleverde zegels ontwikkelingen in grote lijn te schetsen, maar het functioneren van de heraldiek (afhankelijkheid van status, vererbaarheid en dergelijke) is nauwelijks te berhalen. Uit het aantal stadszegels is verder te zien hoe betrekenswaardig het is, dat de stad Groningen geen traditie kende van bekraftiging door individuele burgemeesters of raadsheren (schepenen zijn in die stad onbekend). Opvallend is het grote aantal zegels uit Hunsingo-Oosterambt. Dit is te wijten aan een groot aantal overgeleverde oorkonden uit de omgeving van Uithuizen, die het beeld vertekenen: er is geen reden om aan te nemen dat in het veel grotere Fivelingso minder akten werden opgemaakt; zij zijn alleen voor een groter percentage verloren gegaan. Het aantal zegels van geestelijken hoeft geen verhazing te wekken. Net als in de vijftiende eeuw was het blijkbaar ook eerder gebruik dat verkoopakten en dergelijke meer door geestelijken dan door edelen gezegeld werden. Uit de tabel zien we hoe de bekraftiging met landszegels teruggedrongen wordt door de particuliere verzegeling, om in de loop van de vijftiende eeuw vrijwel geheel te verdwijnen. Alleen de grietmannen van Langewold en Vredewold en de rechters van Adnaard bleven in de Nieuwe Tijd een ambtszegel gebruiken, waarbij zij vaak een persoonlijk zegel als contrazegel aanbrachten.

Het is weinig zinvol om te proberen een scherpe scheidslijn tussen heraldische en niet-heraldische voorstellingen te maken. De plaatsing van symbolen in een wapenschild kan een criterium vormen, maar ook zonder een schild kan een zegel een afbeelding geven die aansluit op een heraldische vormgeving. Zo weten wij dat de latere familie Ripperda St-Joris als wapenfiguur voerde, en wij zouden daarom het zegel van Unico Ripperda uit 1397 met die voorstelling als heraldisch kunnen kennmerken, ook al is de heilige niet in een schild geplaatst. Van verder onbekende personen of al vroeg uitgestorven families is dat echter niet uit te maken. Op verschillende zegels zijn afgebeeld heiligen of personen vergezeld van vertrouwde heraldische stukken als sterren, wassenaars, klaverbladen en dergelijke. Het gebrek aan vergelijkmateriaal maakt het niet mogelijk om deze niet zekerheid als heraldische uitingen te interpreteren. Het zou de moeite waard zijn om dit boeiende samenspel van heraldiek en protoheraldiek in een ruimer geografisch kader te onderzoeken. Op deze plaats is het beter ons te beperken tot de ondubbelzinnig heraldische afbeeldingen: dat wil zeggen de voorstellingen die in een wapenschild zijn geplaatst.¹²

De wapens uit de tweede helft van de veertiende eeuw putten uit een beperkt arsenaal aan, meest traditioneel heraldische, stukken. De 'Friese top' (adelaar, leeuw en lelie) is, zoals te verwachten viel, goed vertegenwoordigd. De addaars vinden we op het zegel van Rembertus Papringa, in Humsterland (1366) en Ondolphus Heratama, hoofdeling te Eemrum (1378). In een gedeeld wapen als halve adelaar uitgrande van de deellijn treffen we hem aan op de zegels van Lubbert (1360) en Evert Sickinge (1388) en de schulte Ecbertus (1370) te Groningen. Ook het wapen Buning, zoals dat in 1321 door Otto Buning werd gewoerd, keert ongewijzigd terug op het zegel van Bertolt Buninghe, pastoor van de Martinikerk

(1394 en 1395). Dit wapen vertoont, zoals hierboven beschreven, o.a. een leeuw, een wapenfiguur dat vooral populair was bij hoofdelingen als Aylcke Onnema, hoofdeling te Zandeweer (1387), Aylcke Verhildema (Onsta), hoofdeling te Sauwerd, Reynier Eysinga, hoofdeling te Zandeweer, en Menno Houwerda, hoofdeling ter Munte (allen 1398; afbeelding 2). Voor zover hun nageslacht niet in mannelijke lijn uitstierf - in het geval van Aylcke Onnema - voerden hun nazaten hetzelfde wapen. Hebele, pastoor te Adorp (1398), Hinricus, proost van Humsterland (1391, 1392) en Hugo Cahmers, radsheer te Groningen (1378), voerden eveneens een leeuw, de laatste met een dwarsbalk over alles heen. Lutelof, pastoor te Zuidhorn (1392), voert de leeuw ongewend en gekroond. De zegels van Hinric Everdes, provisor van het Groningen (1370), en diens vermoedelijke broer Johan Everdes, provisor van het Hellige-Geestgasthuis (1394), geven het wapen van de familie Wigboldes (doorsneeden: A halve uitkomende leeuw, B drie sterren), waar toe zij behoorden. Een lelie treffen we aan op de zegels van Rembertus, pastoor te Uithuizermeeden (1377), Hayo Biwama te Oldörp (tussen Usquert en Uithuizen) (1387) en, niet in een wapenschild geplaatst, op die van Abeko, pastoor te Bedum (1387), en Omeko Snelgers, hoofdeling te Appingedam (1398). Mogelijk is het de lelie van deze laatste die vóór 1405 ook op het zegelstempel van Fivelingso aangebracht werd, om in 1427/1428 vervangen te worden door een adelaar.¹³ Als wapen van de Snelgers ma's komt een lelie ook voor onder de kwartieren op de grazerk voor Snelger Houwerda († ca. 1520) te Appingedam.¹⁴

Ook bij de meeste andere wapens is geput uit de gebruikelijke stukken. Andreeas Harderinge, kanunnik te Munster, later pastoor van de Martinikerk (1360, resp. 1370), voert drie rozen, Wabbo, pastoor te Hornhuizen (1374), drie penningen, Thidericus Bolens, proost van Humsterland (1388), drie eikels en drie elkenbladen, Rembertus van Middelstum (1377), een kroon, Henric, pastoor te Leegkerk (1392)

Afb. 2. Zegel van Menno Houwerda, hoofdeling ter Munte (1398) (foto: Algemeen Rijksarchief)

een kroon, vergezeld van drie sterren, en Rolf Junkering, vermoedelijk te Liewerderwolde (1384), drie hakenkruisen, 2-t. Schuinbalken vinden we op de wapens van Wicbolt Vrydema, bisschop van Färgor (1399), en Otto Folkertinge, pastoor van de A-kerk te Groningen (1368 en 1393), beide beladen met drie penningen, en van Herman Kathere (1372), beiden met een lopende kater en een anker(?) in de rechterbovenhoek. Het latere wapen Cater geef eveneens een schuinbalk met een kater, maar zonder het anker. Folguardus, pastoor te Westeremden (1379), voert een geschaakte dwarsbalk, vergezeld van vijf lelies. 3-2. Het wapen van Nicolaus, pastoor te Wierum (1378), geeft 'een soort barchstiel'.²⁰ Sprekende wapens vinden we weinig. Naast het genoemde wapen Cater is in die categorie nog het wapen op het zegel van Heyne ter Bruggen, schulte te Groningen (1391), te noemen: een brug, conform de vijftiende-eeuwse wapenafbeeldingen van die familie.

Niet tot de familieheraldiek zal het wapen van Ellardus, proost te Usquert en pastoor te Middelstum (1397), gerekend moeten worden: een zwaard overkrust met een sleutel, de attributen van de heiligen Paulus en Petrus. De gebruikelijke heraldische grens gevallen als initialen en huismerken vinden we opvallend weinig vertegenwoordigd in de tweede helft van de veertiende eeuw: Cherbot Udekama, hoofdcling te Zuidhorn (1392), voert een letter G, waarboven een speer en een kroon, en Tyaerd, pastoor te Harsens (1398), de letter T.

Deze lange opsomming leidt tot de conclusie dat de heraldische vormtaal Groningen en de Ommelanden in de veertiende eeuw reeds bereikt heeft. Als voorstellingen op een zegel in een wapenschild geplaatst worden, treffen we aanzielijk minder binnen de heraldiek ongebruikelijke stukken aan dan in de vijftiende eeuw. Met de nodige voorzichtigheid kunnen we dit wijten aan het feit dat het zegelgebruik in de veertiende eeuw meer beperkt was tot personen van hogere maatschappelijke status: hoofdclingen, leden van aanzielijke patricische geslachten en geestelijken van goede komaf. Andersom geldt dit overigens niet: ook zeer aanzienlijke edelen met bovenlokale ambities als Onno Oosta, Reiner Eisinga, Unico Ripperda, Tammo Gockinga en Omke Snegersma gebruikten zegels met voorstellingen zonder wapenschild. Opvallend is verder de eenvoudigheid: de nazaten van de zegelaars in de mannelijke lijn voerden later gehoeve of bijna hetzelfde wapen; we kunnen dus vermoedelijk al in deze periode sprijken van familieheraldiek. Eenvoud kenmerkt al deze veertiende-eeuwse wapens. Slechts twee gedelide (Sickinghe en Wigboldes) en één doorsneden wapen (Buning) en verder een enkele schuin- of dwarsbalk. Geen kepers, schildzonen, hartschilden, palen en ten hoogste twee verschillende herauftukken - initialen niet nagegetold - per wapen. Al met al zou ik de gevonden dertiende- en veertiende-eeuwse wapens karakteriseren als behorend tot een eenvoudige maar volwassen heraldiek.

De ontwikkeling van het zegelbeeld

Omdat onze kennis van de veertiende- en vijftiende-eeuwse Groninger heraldiek vooral afkomstig is van zegels, moet de ontwikkeling in die periode aan de hand

van deze blad geschetst worden. De vroegste, veertiende-eeuwse zegels - ik laat de wapens van de Groninger prefectenfamilie hier buiten beschouwing²¹ - zijn te onderscheiden in verschillende typen. Omdat de overheidszegels uit die eeuw verwantschap met de particuliere zegels vertonen, worden deze hieronder mede besproken.

Vooral bij de overheidszegels treffen we één kerk of meer kerken aan, losstaand op het zegel, zoals op die van de stad Groningen (Martinikerk), de landschappen Lamgawold (kerk te Schaldebury), Hunsterland (kerk te Oldhove, Nichove en Saaksum), Oldambl (kerk te Midwolda) en Reiderland (kerk te Reide). Op een zegel van Mellardus, pastoor te Bedum, (1397) is de Walfriduskerk aldaar afgebeeld. Voornamelijk beperkt tot de periode voor de Reformatie is het gebruik van een attribuut van een heilige, soms geplaatst in een wapenschild. Vroege voorbeelden zijn de zegels van Snelle, pastoor te Toornwerd (wiel, St.-Catharina, 1397), de eerder genoemde Ellardus, proost van Usquert en pastoor te Middelstum (sleutel en zwaard, St.-Petrus en St.-Paulus, 1397) en, zeer algemeen, zegels met een paaslaam (Johannes de Doper). Zoals te verwachten valt, vinden we dit zegeltype vooral bij geestelijken. Verschillende attributen vinden we later als heraldische stukken in een erfelijk wapen, maar doorgaans is niet uit te maken of dit de herkomst van een zwaard, wiel en dergelijke is. In het geval van wapens met een paaslaam (zoals bij de families Woltiers en Ewens) is de religieuze achtergrond echter duidelijk.

Algemener dan attributen is de afbeelding van één of meer heiligen, losstaand, dikwijls onder een gotisch baldakijn, soms vergezeld van een wapenschild. Deze voorstelling vinden we op de zegels van de Maare (Petrus), het Halfambt (Laurentius), Middag (Bernardus), Fivelingo-Westeraambt (Maria met twee engelen) en Fivelingo. Bij dit laatste zegel zijn de heiligen vergezeld van een wapenschild met wisselende stukken, bijv. een lelie (1405) en een adelaar (1473). De betekenis van dit schild is niet met zekerheid bekend. Van de lelie wordt wel aangenomen dat zij samenhangt met de familie Snelgersma, zoals hierboven ter sprake kwam. De gekozen heilige is meestal, zo niet altijd, de patroonheilige van de hoofdkerk. Bij zegels van geestelijken is het heiligentype tot het eind van de zestiende eeuw in gebruik geweest. Vaak, maar niet altijd, brengt een pastoor een afbeelding van de patroonheilige(s) van zijn kerk op het zegel aan als schildhouder(s). In een eventueel wapenschild vinden we dan hetzelfde familiewapen, hetzij een persoonlijk wapen met initialen en dergelijke. Tot het eind van de vijftiende eeuw treffen we dit type ook bij adelijke en aanzienlijke personen aan. De families met de hoogste status verlaten het het eerste om over te gaan op het gebruik van een (erfelijk) wapen.

Vooral in de vijftiende en de vroege zestiende eeuw en met name bij geestelijken vinden we wapens met een initiaal, vaak geplaatst in een wapenschild en vergezeld van een kroon, sterren of andere elementen. Enige voorbeelden vormen de zegels van Linppo, pastoor te Fippenhuizen (gekroonde L, 1412), Remko, pastoor te 't Zand (een letter r, 1450), Sicko Hoeveking, priester (een letter S, 1484; afbeelding 3), Egbert Jurling, pastoor te Itellum (fi, rechts vergezeld van één en links van twee zespuntige sterren, 1545), om slechts enkele te noemen. In de veertiende en vijf-

vaak te pu... De betekenis van deze, vooral veertiende-eeuwse, afbeeldingen is niet bekend; ze behoren meestal niet tot de traditionele christelijke iconografie. We treffen ze aan op de zegels van Vredewold (een ruiter te paard, vanaf de zeventiende eeuw met een getande schildzoom), Hunsingo (man en vrouw te paard, vergezeld van sterren en een hollende hond) en Hunsingo-Oosterambt (een ridder met zwaard naast een boom). Dit laatste zegel is destijds door de historicus Ubbo Emmius (1547-1625) ten onrechte geïnterpreteerd als dat van de dertiende-eeuwse rechters van de Upstalsboom, vertegenwoordigers van heel Friesland tussen Vlie en Weser. Ten gevolge daarvan is het in 1678 aan de Oostfriesische Landschaf, de standenvertegenwoordiging, verleend en wordt het tegenwoordig nog door de culturele instelling van die naam gevoerd.²³ Op zegels van zijlvesten (waterschappen) komen vergelijkbare voorstellingen ook voor, zoals op het zegel van de Acht Zijlvesten (afbeelding 5), een in de vijftiende eeuw in andere waterstaatkundige verbanden opgegaan zijlvest.

Verschillende kerken treffen we aan op veertiende-eeuwse particulaire zegels van hoofdelingen. Het zegel van de hoofdeling Haye Wibben uit 1398 geeft een persoon te paard, waarvóór een menselijke figuur. Reiner Eisinga, hoofdeling te Zandeweer, zegelt in 1387 met een man te paard, waarvóór een vrouw en eronder een lelie met aan weerszijden een ster. Het zegel van Reiner Skeltinga, alias van Harsens,²⁴ in 1396 vertoont een knaap op een klein paard, waarvóór een volwasse figuur, die een voorwerp omhoog houdt, en erboven drie vogels, alles onder een gotisch baldakijn. Mogelijk zijn de twee Reiners identiek.²⁵ Uit heraldisch oogpunt wordt het vooral interessant als we het vergelijken met het zegel van Aywardus van Harsens uit 1371 (afbeelding 6). Dit vertoont namelijk een verwante voorstelling: een ruiter te paard, waaronder een hond, alles ongewend. De conclusie ligt voor de hand dat Aywardus en Reiner van Harsens verwant waren en dat de voorstelling een erfelijk karakter had.

Afbl. 3. Zegel van de priester Sicker Houwing (1484) (foto: Drents Archief)

Afbl. 4. Zegel van Jacobus Balcke, pastoor te Baarlo (1508) (foto: Drents Archief)

Tiende eeuw wordt dit type enkele kerken bij edelen gevonden, zoals op het zegel van Focke Asinga, hoofdeling te Warffum (gekroond E, 1457). Deze zegels vertonen altijd de eerste letter van de voornaam, vrijwel nooit die van de achternaam. Uitzonderingen vormen het zegel van Lubbert Sickinge uit 1360 en dat van mr. Jacobus Balcke, pastoor te Baarlo (1508; afbeelding 4). Ook in later tijd treffen we initialen in wapens aan, maar niet meer in die van adellijke families. Een bijzondere categorie vormen de voorstellingen met één of meer personen,

Afbl. 5. Zegel van de Acht Zijlvesten (1380)

(foto: Drents Archief)

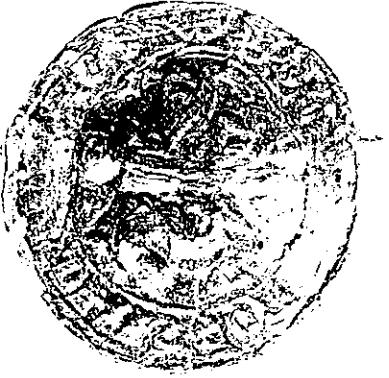
Afbl. 6. Zegel van Aywardus van Harsens (1398)

(foto: Drents Archief)

Dergelijke 'valdiseringen' zijn vaker te onderscheiden. Reinerus, pastoor te Uithuizen, zegelt in 1388 en 1396 nog niet een heilige, maar voert in 1409 een wapen met een adelaar. Wabbo, pastoor te Warfum, gebruikt in 1440 nog het christelijke symbool van een pelikaan met jongen, maar in 1457 vertoont zijn wapen een halve leeuw. De christelijke voorstelling kan ook worden opgenomen in een wapen, zoals in het geval van de familie Rippenda, waar St.-Joris in een wapenschild geplaatst werd. De drak evolueerde via schildhouder tot heilteken.⁵³ Als wapenfiguur vinden we deze heilige veelvuldig in oostelijk Groningen en westelijk Oost-Friesland, zoals in de wapens van de hoofdelingen Tanno Gockinka (1398; afbeelding 8), de geslachten Addinge⁵⁴ en Rippenda.⁵⁵ In Friesland in Oost-Friesland vinden we St.-Joris op zegels van hoofdelingen te Larrett (1400), Loquart (1426 en 1460), Langen (1426), Powsum (1436) en Torum (1457),⁵⁶ hetzij los op het schild,

Afb. 8. Zegel van Tanno Gockinka, hoofdeling te Oosterbroek (1398)
(foto: Algemeen Rijksarchief)

Afb. 7. Zegel van Onno Oistra, hoofdeling te Sauwerd (nu bv. digitale bewerking door de auteur samengesteld uit zegels van 1371 en 1384)
(foto: Groninger Archiven)

Wel een duidelijk christelijke connotatie hebben de zegels van Edzeka te Garreweer (1396) en Ezyo Lyuthingana te Bedum (1397), waarop kruisigingsscènes zijn afgebeeld, maar deze voorstellingen spruiten eerder voort uit persoonlijke devotie, dan uit het patronaat van de plattselse kerk.

Vrij laat zien we de hand- of huismerken opkomen in de heraldiek. Voor het eerst trof ik het aan op een zegel van Bernerus Solleder te Groningen (1378), het enige huismerk dat voor 1400 op een Groninger zegel gevonden wordt. Pas in de vijftiende eeuw worden zij binnen wapenschilden afgebeeld en dan ook zeer regelmatig. Tot de adellijke heraldiek heeft het in Groningen blijkbaar nooit behoord, maar geestelijken, landbouwers en ambachtslieden maakten er des te meer gebruik van. De hierboven genoemde categoriëen zegels volgen elkaar niet strikt chronologisch op, maar geleidelijk worden bepaalde typen verdronken. De periodisering daarvan is sterk afhankelijk van de (sociale) status van de zegelvoerders. Heel duidelijk is dat waarschijnlijk bij de zegels van Reynier Fysinga, hoofdeling te Zandeweer. In 1387 (en wellicht in 1396) voerde hij nog een afbeelding van een groep personen, maar als hij in 1398 de helening met half Hunsingo door de graaf van Holland zegelt, vertoont zijn wapen een keurige leeuw, zoals die in 1422 ook door zijn zoon gebezegd wordt. Aylcke Verhildema (Onsta) zegelt dezelfde akte van 1398 met de Onsta-leeuw, terwijl het zegel van zijn vader Onno in 1371 en 1384 nog St.-Christoffel onder een gotisch baldakijn vertoont (afbeelding 7). Het lijkt erop dat zij zich naar aanleiding van hun toenemende internationale contacten hebben geconformeerd aan de heraldische vormtaal die elders gebruikelijk was.

heilij als schildhouder.⁵⁷ Adolf Pathuis veronderstelde dat de heilige de schutspatroon van de vitalijbroeders was,⁵⁸ een vroeg vijftiende-eeuws gezelschap van zeerovers dat nauwe banden met verschillende hoofdelingen onderhield. De verspreiding van deze wapenfiguur langs de oevers van de Eems lijkt deze hypothese te bevestigen, maar verdere aanwijzingen ontbreken.⁵⁹ Bij de families Addinga en Rippenda verdwenen de drak uit het schild en bleef een ridder te paard over. Deze wapenfiguur sloot waarschijnlijk beter aan bij het adellijk zelfbewustzijn van deze families. Zonder paard komt de heilige voor bij een aantal niet-adelen: op de zerk van de geestelijke Johan Gratema (fl 1553) te Huizinge en op die van Julcke Brummersma, rechter te Aduard (fl 1576).⁶⁰

Latere zegels

De ontwikkeling van het zegelbeeld zoals dat hierboven geschetst is, treffen we in hoofdlijnen nog in de vijftiende en zestiende eeuw aan bij de lagere sociale klassen en bij geestelijken: huismerken, initialen, onduidelijke voorwerpen, zegels zonder schild, hoe lager de sociale status van de wapenvoerder, hoe langer dergelijke elementen gebruikt werden. In het algemeen kan gesteld worden dat in deze tweecentuwen de (familie)symbolen heraldiscerden, zonder dat deze ontwikkeling rond 1600 al geheel voltooid was. De heraldiek is in de loop van de eerste vijf eeuwen dat zij in Groningen waarneembaar is, langzaam de hele maatschappij doordringen met steeds meer nadruk op het onveranderlijk vererbare aspect. Voor de adel was die ontwikkeling al eerder voltooid. Overigens lijken de Ommelanden ten aanzien van de vormgeving van wapens van niet-edelen eerder aan op het algemeen heraldische van stad-Groningers sluitend doorgaans eerder aan op het algemeen heraldische beeld.

Een representatief beeld van de wapens van Friese edelen wordt gegeven door de zegels aan het vredesverdrag van 1422, gezegeld door vijf Oostfriese en zeven Ommelander edelen, zeven stad-Groningers en ruim 40 Westerlauwers-Friese hoofdelingen.⁵¹ Opvallend is dat de zegels van de Groningers voor het merendeel wapens en wapenfiguren vertonen die erfechtelijk blijken te zijn: de wapens Rijperda, Houwerda, Eisinga, Huginge, Clinge, Ter Bruggen, Rengers geven geslachtswapens. Van de familie Onsta vertonen de zegels van Menolt en Hidde Onsta de gebruikelijke leeuw (net als het zegel van Aylcke Onsta in 1398), maar Abeke Onsta, broer van Aylcke en Menolt, zegelt met een adelaar.

Het zegel van de stad-Groninger Wybrant Clant geeft drie jacobsschelpen en het zegel van Otto Clant vertoont drie schuin boven elkaar geplaatste, schuinlinks liggende vissen, zonder de schuinbalg die het later wapen Clant kende. Op het wapen Clant komen we hieronder nog terug.

In totaal vinden we bij de zeven Ommelanden zegels vier leeuwen, twee ridders/St-Joris en één adelaar. Van de Oostfriese zegels vertonen twee een adelaar, één een leeuw, één een staande hert op een drietoppige heuvel, en één een heilige (Maria met kind). Bij de Friese zegels valt het betrekkelijk grote aantal wapens met een leeuw (tien), een lelie (acht) en initialeten (vijf) op. Vier van deze wapens vertonen een schild met een leeuw, gehouden door een adelaar, dat als een vroege versie van het wapen Tiarda (van Starckenborgh) te identificeren is. De Zandeweerster hoofdeling Ayleke Liisinga zegelt eveneens met een leeuw, gehouden door een adelaar met achter de kop een sier.

Dit beeld geeft de heraldische stand van zaken onder de Friese adel aan het begin van de vijftiende eeuw goed weer: er was sprake van familiheraldiek, maar individuele hoofdelingen wilden nogal eens een afwijkend wapen voeren, vaak of misschien wel altijd ontleend aan voorouders in de vrouwelijke lijn. In Oost-Friesland leidde het veelvuldig gebruik van adelaars, leeuwen en lelies tot een vrij eenvormige wapenbeeld onder de hoofdelingen - vooral omdat we de kleuren meestal niet kennen -, maar in de Ommelanden ontstond al spoedig meer variatie. Een aantal van de oudste geslachten bleef het oorspronkelijke wapen voeren. De Honwerda's,

Onsta's en ...wes behielden hun leeuw. Het wapen met alleen een enkele adelaar bleef, voor zover ik weet, slechts bewaard bij de familie Aylckema te Rasquert. Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw blijft de Groninger heraldiek gekenmerkt door eenvoerd. Schildverdelingen anders dan deling en doorsnijding blijven zeldzaam; de vierdeling doet in de tweede helft van de zestiende eeuw mondiesmaat haar intrede. Als herautstukken worden vrijwel uitsluitend dwarsbalken, linker- en rechterschuinbalken toegepast en nauwelijks palen, schildzomen, meerdere dwarsbalken en kepers. Vóór 1600 trof ik dit laatste herautstuk vrijwel uitsluitend aan in het bekende wapen Ulger (een keper vergezeld van drie rozen) en op zegels van de raadsheren Geert Kopershager (1528, vergezeld van drie hamers) en Drewes Schuttemaker (1443, een schuinbalk beladen met drie kepers; afbeelding 9).⁵² Pas in de zeventiende eeuw neemt het aantal gebruikte heraldische elementen fors toe.

Dat zegels van vrouwen weinig voorkomen, is nauwelijks verwonderlijk, maar daarvan zijn al wel vroege voorbeelden. In 1469 zegelt Hissie Ackinga, weduwe van de hoofdeling Duttner Rengers, samen met haar drie zoons een boedelscheiding en in 1460 bekrachtigt Katrin van der Does een verkoop samen met haar neven Evert Sickinghe en Abel Onsta. Haar zegel vertoont de wapens van haar beide ouders in één schild, gedeeld: I Van der Does; II Van Dockum. Vrouwenzegels vinden we nooit als enige aan een formele akte, maar wel in privécorrespondentie.

Afb. 9. Zegel van Drewes Schuttemaker, raadsheer te Groningen (1443) vertoonende een schuinbalk met drie kepers (foto: Drents Archief)

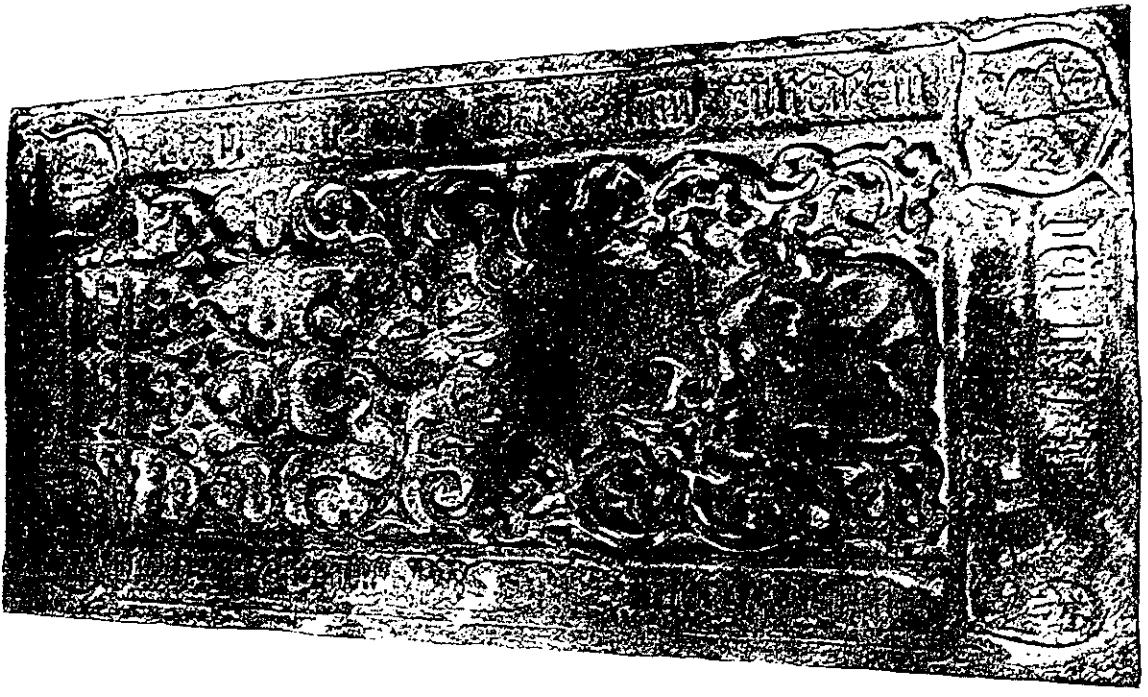
Graferken en rouwborden

De hierboven geschetsde ontwikkeling van de vierende tot en met de zestiende eeuw vinden we nauwelijks ondersteund in wat men zou kunnen aanduiden als apocriefe wapens ('wapens niet tegewerkende kracht') op latere grafzerken en rouwborden. De kwartieren in deze bronnen scheppen, in overeenstemming met de heraldische opvattingen in de Nieuwe Tijd, de fictie van onveranderlijk vererbbare wapens, waarbij deze zijn ontdaan van persoonlijke kenmerken. Een kwartier wordt immers geacht betrekking te hebben op bij voorbeeld zowel de moeder, als de grootvader, overgrootvader, betovergrootvader enz. Voor vervanging in de vrouwelijke lijn is bij een configuratie in kwartieren geen plaats, noch voor wijzigingen in de loop der tijd.

Van vele uitgestorven families kennen we het wapen uitsluitend uit kwartieren van latere zerken. Soms wijkt deze apocriefe versie af van de afbeeldingen op zegels. Zo heeft het wapen van de hoofdlijnen Asinga te Warfsum op een zerk van 1602 twee tegen elkaar klimmende leeuwen,⁶⁰ terwijl de latste mantsoor Focke Asinga in 1457 niet een gekroonde F heeft. De familie Doemate Feerwert voerde volgens latere afbeeldingen het wapen Broersena (een dubbele adelaar, tussen de koppen vergezeld van een ster of sons een roos),⁶¹ maar Menno Doema, hoofdeling te Feerwert, zegel in 1476 niet een afbeelding van St. Andreas. Op dezelfde wijze worden wapenwijzigingen in kwartieren niet weergegeven. Zo vinden we het wapen Gaykinga in kwartieren altijd in de latere vorm terug (een omgewende leeuw, klimmend tegen een staandearend niet opgeheven vleugels, ondanks dat stamvader Allert Gaykinga in 1503 enkel met de opvliegendearend zegde). Ook gevouweerde wapens als Coenders, Rengers en Tjarda van Starckenborgh treffen we uitsluitend aan in de vorm waarin zij op het moment van ververding van de kwartieren gevoerd werden.

De plaats van het wapen van de overledene zelf is niet altijd dezelfde. Basisregel is dat van een man of ongehuwde vrouw of die van de beide ouders in het centrum van de steen geplaatst worden. Van een gehuwde vrouw worden de wapens van haar echtgenoot en haantjeff als alliantiewapen afgebeeld. Op een enkele uitzondering na staat haar wapen dan op de gebruikelijke heraldisch-linkerplaats. Regelmatig gebeurt het dat een alliantiewapen duidt op de overledene en zijn echtgenote en ook worden de kwartieren van de overledene en zijn of haar partner op een zerk afgebeeld. Op rouwborden betreft het vrijwel altijd alleen de eigen kwartieren.

Bij het interpreteren van kwartieren op grafzerken stuiten we dikwijls op problemen. In verschillende gevallen is uit de configuratie al af te leiden dat niet alle kwartieren tot een bepaalde generatie zijn uitgewerkt. Als het wapen in het centrum van de zerk afwijkt van het eerste kwartier, is dat al direct duidelijk. Soms vinden we vier kwartieren met in het centrum één afwijkend wapen, zoals op de grafstenen voor Haye Addingga († 1492) te Wedde, Eiske Schelkerna († 1549) te Zandeweer en Haeitke Schensesma († 1564) te Feerwert, soms met in het centrum twee gedallieerde wapens, zoals op die van Willem Clant te der Borch († 1549) te Leermens, Johan ten Holle († 1554) te Zierijp, Bernier Jarges († 1558) te Zuid-

Afb. 10. Grafsirk voor Eiske Schelkerna († 1549). Centraal staat het wapen Schelkerna (ongeveer uitlaat met borstschild). 'Kwartieren', waarschijnlijk I Sigers; II Hillebrants; III Broersena; IV Frima.

broek en Balle Fronia († 1576) te Wirdum.³⁸ Proberen deze 'kwartieren' op te lossen, dan kunnen we er niet uit als we ze als een complete serie vooronderlijke wapens van één generatie opvatten.

De oplossing hieroor is dat we moeten besefsen dat het aanduiden van de achtergrond van een persoon door volledige uitgewerkte kwartieren in het Noorden een betrekkelijk nieuwe ontwikkeling is. Veel zerkken met meer wapens geven niet noodzakelijk kwartieren weer, maar aspecten van een persoon: bij voorbeeld de persoonlijke devotie, het beroep of de wapens van de voorouders die meer dan gemiddeld hebben bijgedragen aan de status van de overledene omdat zij belangrijke goederen hebben aangebracht of anderszins verbonden worden geraakt. Bij de bovengenoemde zerkken is voor de opstelling meestal een keuze gemaakt uit al of niet apocriefe wapens van voorouders. De stoet voor Johan ten Holle, de dochter van een gelijknamige Zeeuwse hoofdeling, heeft in het centrum de wapens van haar ouders, in de benedenhoek(en) de wapens van haar grootmoeders en in de bovenhoeken, vermoedelijk, twee van haar overgrootmoeders. In dit geval zal het nog voorouders betreffen, maar ook echigenoten kunnen onder de kwartieren een plaats vinden. De zerk van Fiske Schellkema heeft vermoedelijk als eerste kwartier haar eigen wapen, Sigers, en als overige kwartieren de wapens van haar drie echtgenoten, Broersena, Fronia en Hilibrants (afbeelding 10). Een Fries voorbeeld van hetzelfde verschijnsel vinden we in de zerk van Ritske Boelen.³⁹

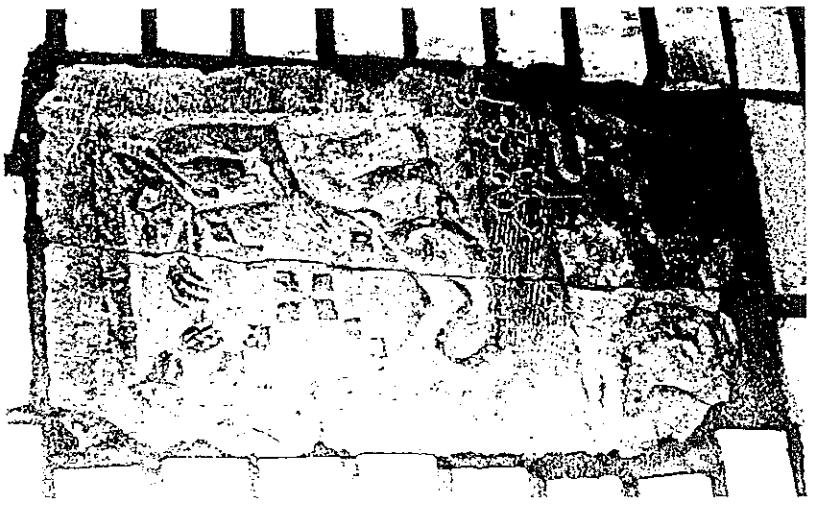
Een prachtig voorbeeld van verschillende aspecten van een persoon die als kwartieren zijn afgebeeld, wordt gegeven door de grafzerk van Johan van Clawen († 1545) te Emden.⁴⁰ Kwartier I heeft zijn wapen, kwartier II een jeruzalemkruis, ten teken van het feit dat hij in 1521 het Heilige Graf bezocht, kwartier III een gebroken rad en een zwaard, als attributen van de heilige Catharina, en kwartier IV zijn huismerk. Het persoonlijk geestelijke aspect was voor de positie van de overledene bepalender dan zijn genealogische achtergrond.

Eveneens Oost-Fries is de fraaie zerk voor Luwert van Emden († 1428), hoofdeling, ridder en proost van Uitum.⁴¹ Zijn wapen is hier weergegeven als gedeeld: I een Latijns kruis; II een lelie, en zijn 'kwartieren' als: I een Latijns kruis; II een lelie; III een adelaar met een omgekeerde kroon om de nek; IV het wapen Ukena. Het Latijns kruis is hier aan het wapen toegevoegd als aanduiding van Luwers ridderschap en door het als apart kwartier te herhalen werd dit aspect nader benadrukt.

Op dezelfde wijze voerde de ridder Redmer Alma († 1503) in de rechterhelft van zijn gedeelde wapen een Latijns kruis,⁴² terwijl de linkerkant de lelie vertoont die ook als wapen van zijn zuster Wennetien Alma voorkomt.⁴³

Het is daardoor zeer de vraag of de vroege zerk als die van Abel Onsta († 1483) als uitsluitend vooronderlijke wapens moeten worden geïnterpreteerd. Zeker is dat enkel voor wat betreft het wapen van zijn grootvader Feye van Dockum,⁴⁴ wiens wapen ook als kwartier voorkomt op een fragment van een andere zerk uit Sauwerd (afbeelding 11).

Uit vergelijking van de verschillende grafzerken blijkt dat het concept van vooronderlijke kwartieren in de tweede helft van de zestiende eeuw volledig ingang heeft gevonden bij de aanzienlijkeren families. Dat wil niet zeggen dat er altijd strikt de hand aan wordt gehouden. Op de zerk van Bawe Vrijling, weduwe Tjarda van

Afb. 11. Fragment van een vijfde- of zesstiende-eeuwse grafzerk te Sauwerd met het kwartier Van Dockum, gehouden door twee heren
(foto: drs. G. Jansma, Sauwerd)

Starckenborgh († 1580), in de kerk van Hinte (Ofr) vinden we acht kwartieren. Haar vader, Dr. Lambert Vrijling, was van mindere geboorte dan de andere grootouders van deze in ballingschap gestorven dame en dat zal de reden zijn dat het wapen van haar grootmoeder is vervangen door dat van haar mans overgrootmoeder To Godlinze. Het gaat niet aan om hier van pronkzucht te spreken: de allianties die nu op de zerk worden afgebeeld zijn meer in overeenstemming met de status van de overledene. Ditzelfde verschijnsel treffen we ook een enkele keer op zeventiende- en achttiende-eeuwse rouwborden aan. Vanzelfsprekend is er in het verleden ook bewust verfraaid.⁴⁵ En zijn door schilders foute fouten gemaakt. Bovendien moeten we ons realiseren dat men in het verleden niet altijd beschikt over de juiste informatie. Een anoniem en ongedateerd briefje, vermoedelijk wel uit Groningen afkomstig en stammend uit de achttiende eeuw, illustreert dit duidelijk:

Zoudt ik Uild. wel mogen vragen mij te willen hebben omrent de wapens die gaarne in het koor volgens belofte wilde laten ophangen. Twee wapenborden zijn aldaar voor handen, de wapens van de familie hebbe ik van mijn overleden broeder en moeder, dog met de kwartieren en de schlukking Uild. verzoek, dit te willen dirigeren omdat heiter de familie kent als ik. Wij vrouwe... zijn daat zo onkundig in en ik wilde niet gaan iets doen dat niet de order was, en ook het getal der kwartieren. Mij dunkt 4 kwartieren aan elke kant is volstaande en 8 kwartieren voor elk wapen, waartoer ik verzoek. Uw raad en gedachten te horen.⁴⁶

Overige bronnen

Eén van de oudste heraldische voorstellingen uit de Ommelanden vinden we in een laat-dertiende-eeuwse gewelfschildering in de kerk van Den Andel (afbeelding 12). Het schild van een gehelmeerde ruiter vertoont een tang en een hamer, vergezeld van vijf sterren,⁴⁷ mogelijk bedoeld als lijderswerkten en de vijf wonderen van Christus. In dat geval verwijst dit wapen wellicht niet naar een adellijke inwoner van Den Andel maar naar een verbeelding van de christelijke deugd in gevecht met het kwaad. Het is overigens niet uitgesloten dat we hier te maken hebben met een (fantasie)wapen van één van de werklieden. In later eeuwen brachten de ambachtslieden die een kerk stolsteerden, hun (ad-hoc)wapens dikwijls in de kerk aan. Zij

Afb. 12. Dertiende-eeuwse gewelfschildering in de kerk van Den Andel
(foto: Jan Hovinga, Zuidlaren)

maakten to... op zekere hoogte gebruik van de traditionele heraldische vormentaal. Zij voerden vooral voorwerpen die samenhingen met hun ambacht, vermengd met huismerken, initialen en heraldische symbolen. De orgelmaker Johan van Emden bracht bij voorbeeld in 1526 op het orgel te Scheemda, tharis in het Rijksmuseum, twee wapens aan met een huismerk, drie orgelpijpen, een halve lelie en een schaaf. Dergelijke wapens waren doorgaans persoonlijk, maar in later tijd konden zij wel uitgroeien tot familieheraldiek.

De meeste geschilderde wapens in kerken vinden we in vijftiende- en zestiende-eeuwse gewelfschotels van gotische gewelven, nl. in de kerken van 't Zandt, Lopspersum, Pieterburen, Woltersum (verdwonden) en in het koor van de Martinikerk te Groningen.⁴⁸ De overige schilderingen, die makkelijker bereikbaar waren, vielen in later eeuwen doorgaans ten prooi aan de uitkast van beeldendorners. Nog droeviger is het gesteld met het vele glas in lood dat de ramen van de Groninger kerken en huizen vulde. Vrijwel niets is bewaard gebleven en doorgaans moesten we het doen met beschrijvingen die door eerdere genealogen en heraldici vervaardigd zijn en die in indruk geven van de grote hoeveelheid glas in lood die er geweest moet zijn.⁴⁹ Vroegere heraldische handschriften zijn, zoals we in de inleiding reeds meldden, eveneens zelden bewaard gebleven, maar daarvan mag sterk betwijfeld worden of deze ooit in groten getale bestaan hebben.

Een zeldzame, maar bijzondere bron vormen de kussens. Bij mijn weten is geen enkel vijftiende- of zesstiende-eeuws kussen met wapens uit het Noorden overgebleven, zodat over de vormgeving niets te zeggen valt. Wel zijn enige zeventiende-eeuwse beschrijvingen in het handschrift Doys en de collectie Van Rhemen te vinden.⁵⁰ Zo weet Doys te melden dat de tweede vrouw van Duit Alberda († ca. 1490), de stammoeder van de huidige Alberda's, tot de familie Bentkema hoort met het wapen: op goud drie zwarte dubbele adelaars met 'gele nebben, voeten en tongen', want 'dusdanige kussen hebbe ik gesien'.⁵¹ Van Rhemen geeft een kwartierstaat op een cussen in Vrieslant' van de verder onbekende familie Boltziartsma.⁵²

Afhankelijkheid van het wapendragend medium

In het voorgaande hebben we per soort bron geprobeerd het karakter van de heraldische voorstelling te beschrijven. Er zijn vanzelfsprekend veel overeenkomsten tussen wapens op zegels, grazenken enz., vooral bij geslachten die al een langere traditie van familieheraldiek kennen. Personen van een lagere sociale status of geslachtkinderen, van wie de wapens sterker persoonlijke elementen bevatten, kennen meer variatie. Voorbeelden van de veranderlijkhed van een persoonlijk wapen vinden we bij een aantal pastoors te Loppersum. Het zegel van Timmannus Petri, pastoor te Loppersum (1558), vertoont zijn initialen, waaronder een zandloper, rechts vergezeld van een zwaard en links van een sleutel, de baard linksboven. Andere afbeeldingen van zijn wapen, in en rond de kerk te Loppersum, geven de sleutel, het zwaard (attributen van de heiligen Petrus en Paulus) en de letters T P op telkens andere wijzen. Zijn ambtsvoorganger Stephanus Zwelis († 1551) bracht op een gedenksteen in de kerk een sleutel en een zwaard aan, waartussen de letters

S Z. Zijn grafzerk vertoont als embleem een kelk met een stiel, ten teken van zijn priesterschap, terwijl zijn zegel een wapen met het zwaard en de sleutel schuin gekruist heeft. Tyade Wilrici, pastoor te Loppersum, bracht op de deuromlijsting van de kerk eveneens een wapen met sleutel, zwaard en initiaLEN T W aan, maar zegel in 1513 met een dwarsbalk, beladen met de letter W.⁵³

Ook bij leken zien we tegelijkertijd een per medium wisselend gebruik van heraldiek. Op de zerken van Balle Hunniersma († 1557) en diens zoon Rembt Hunniersma († 1568) vinden we het wapen van die familie als gedeeld: I halve adelaar; II drie sterren, 2-1, op de zerk van Balle vergezeld van initiaLEN B H ^{et} Balle Hunniersma zegelt echter in 1550 met een geheel ander wapen: een gewende wassenaar, rechts vergezeld van een espuitige ster.⁵⁴ Opvallend is dat op de zerken het alliantiewapen van de vader gelijk is aan dat van de zoon: het rechterwapen geeft een huismerk. Het is mogelijk dat Balle het wapen van zijn vrouw opham en Rembt dat van zijn moeder, maar het is ook niet uitgesloten dat hun eigen huismerk op de plaats van een vrouwswapen aangebracht werd. Het voeren van een dubbelwapen kwam tot in de achttiende eeuw in de Ommelanden voor, zoals in het bekende geval van de ridder en de halve leeuwen.⁵⁵ Dit gebruik bleef beperkt tot grafzerken; op zegels vond ik het niet.⁵⁶

Wel gebeurt het in de zestiende eeuw nog regelmatig dat een contrazegel een ander wapen geeft dan het zegel aan de voorzijde. Roelof Alting zegelt 1585 met het gebruikelijke wapen Alting (doornscheden: A een ring; B gekapt, beladen met een penning), maar het contrazegel vertoont een huismerk vergezeld van twee sterren. In het geval van pastoor Henricus Dijckmannus te Noordbroek (1588) is de afwijking minder groot: de voorzijde vertoont een schep (die ook als een monogram HD gelezen kan worden), vergezeld van twee klaverbladen en twee lelies, terwijl het contrazegel een gedeeld wapen geeft: I een halve adelaar; II de schep, vergezeld van twee klaverbladen.

Een bekend voorbeeld van medieuengeschiedenis heraldiek vinden we tot in de negentiende eeuw: doodssymboliek opgenomen in een schild. Dergelijke voorstellingen worden vanzelfsprekend aangetroffen op grafzerken en vrijwel niet op zegels. Meestal zijn zij als embleem vormgegeven. Persoonlijke emblemata, zonder schild en randschrift, worden als persoonlijk kenmerk toegepast naast familieheraldiek. Dithmer Rongers, abt van Rottum, zegelt bij voorbeeld met een damesportret (St. Juliana?) in 1527⁵⁷ en Christoffel van Ewsum zegelt in 1542 als student te Leuven een brief met een adelaar. Dergelijke emblemata worden uitsluitend in persoonlijke correspondentie gebruikt.

Vererving

Behalve de wijzigingen afhankelijk van de context, werden wapens ook om andere redenen aangepast. Hieronder gaan we in op de verschillende wijzen waarop dit geschiedde. Allereerst moet in dat verband iets worden gezegd over de wijze van vererving. De gehuchtheid aan de patrilineaire afstamming in Groningen was, overigens net als elders in de late Middeleeuwen, niet zo sterk als later. Dit blijkt

duidelijk uit de structuur van de Ommelandse adel, en de frequente vererving van achternamen in de vrouwelijke lijn. Het is daarom opvallend dat de vererving van wapens, voor zover na te gaan valt, op een enkele uitzondering na wel agnatisch geschiedde. Er zijn slechts enkele families aan te wijzen, die een wapen van voorouders in de vrouwelijke lijn overnamen. De familie Van Bolhuis ontleende haar wapen bij voorbeeld met kleine kleurwijzigingen aan dat van het geslacht Tammen. Iets vaker neemt een familie het wapen van een ander geslacht tegelijk met de naam over. Het lot de Nederlandse adel behorende geslacht Gockingsa is een bekend voorbeeld: hun wapen is ontleend aan het eerder geslacht van die naam. Deze familie, oorspronkelijk o.a. het patroniem Bauckens voerend, nam de naam op haar beurt in de zeventiende eeuw over van het oudere hoofdelingengeslacht van die naam, waarvan zij mogelijk in de vrouwelijke lijn afstammen.⁵⁸ De stativaard Eppo Bauckens was in de stad Groningen en De Sighers ther Borch in Eelde. Vandaar dat deze geslachten een vrijwel identiek wapen voeren.

Abelo Tamminga, hoofdeling te Hornhuizen, zegelde in 1418 en 1422 met een zevenstralige zon, gel heel afwijkend van het later gebruikelijke wapen Tamminga (gedeeld: I effen; II een dwarsbalk). Latere kwartierstaten wijzen het wapen met de zon toe aan zijn moeder Gysele, die volgens die kwartierstaten een Van Selwerd zou zijn.⁵⁹ Abelo's vader Alent Tamminga noemt zich in 1393 'Jesclma', ongetwijfeld afgeleid van de naam van zijn echtgenote, wat erop wijst dat zij inderdaad van zodanig aanzienlijke afstamming was dat haar zoon reden gezien kan hebben ook haar wapen te voeren. Overigens is er verder geen aanwijzing dat zij inderdaad van de Groninger prefectiefamilie Van Selwerd af zou stammen. Het wapen met de zon is alleen door Abelo gebruikt. Zijn zoon Onno, zijn broer Hidde en hun beider nageslacht hebben verder zonder uitzondering het wapen Tamminga gevoerd. Hidde en zijn nazaten namen de naam van Hidde's vrouw Menneke Ewesma over. De Van Ewsums, die uit dit huwelijk stammen, voerden voortaan het wapen Tamminga. Het wapen vererde dus hier in de mannelijke lijn, onafhankelijk van de naam.

Vergelijkbaar met het zegel van Abelo Tamminga is dat van Egge Addingga, die in

1443 zegelt met een wapen dat afwijkt van dat van zijn overige familieleden: in plaats van St.-Joris voert hij de leeuw van zijn moeders familie Abdenna. Bij niet-adellijke families kwam de vererving in de vrouwelijke lijn vermoedelijk vaker voor, maar meestal bleef het bij de toevoeging van een element in het vaderlijke wapen, soms ten koste van een ander stuk.

Wapens van geestelijken

Een systematische toepassing van breuken (kleine wijzigingen in een bestaand wapen, bij voorbeeld om aan te duiden dat men tot een jongere tak van een familie behoorde) was in Groningen onbekend, met als enige uitzondering het breken van wapens door geestelijken. Statuten dezen uit een familie die reeds over een geslachtswapen beschikte - bij anderen is het verschijnsel vanzelfsprekend niet

duidelijk of de structuur van de Ommelande adelaar en de frequente vererving van achternamen in de vrouwelijke lijn. Het is daarom opvallend dat de vererving van wapens, voor zover na te gaan valt, op een enkele uitzondering na wel agnatisch geschiedde. Er zijn slechts enkele families aan te wijzen, die een wapen van voorouders in de vrouwelijke lijn overnamen. De familie Van Bolhuis ontleende haar wapen bij voorbeeld met kleine kleurwijzigingen aan dat van het geslacht Tammen. Iets vaker neemt een familie het wapen van een ander geslacht tegelijk met de naam over. Het lot de Nederlandse adel behorende geslacht Gockingsa is een bekend voorbeeld: hun wapen is ontleend aan het eerder geslacht van die naam. Deze familie, oorspronkelijk o.a. het patroniem Bauckens voerend, nam de naam op haar beurt in de zeventiende eeuw over van het oudere hoofdelingengeslacht van die naam, waarvan zij mogelijk in de vrouwelijke lijn afstammen.⁵⁸ De stativaard Eppo Bauckens was in de stad Groningen en De Sighers ther Borch in Eelde. Vandaar dat deze geslachten een vrijwel identiek wapen voeren.

Abelo Tamminga, hoofdeling te Hornhuizen, zegelde in 1418 en 1422 met een zevenstralige zon, gel heel afwijkend van het later gebruikelijke wapen Tamminga (gedeeld: I effen; II een dwarsbalk). Latere kwartierstaten wijzen het wapen met de zon toe aan zijn moeder Gysele, die volgens die kwartierstaten een Van Selwerd zou zijn.⁵⁹ Abelo's vader Alent Tamminga noemt zich in 1393 'Jesclma', ongetwijfeld afgeleid van de naam van zijn echtgenote, wat erop wijst dat zij inderdaad van zodanig aanzienlijke afstamming was dat haar zoon reden gezien kan hebben ook haar wapen te voeren. Overigens is er verder geen aanwijzing dat zij inderdaad van de Groninger prefectiefamilie Van Selwerd af zou stammen. Het wapen met de zon is alleen door Abelo gebruikt. Zijn zoon Onno, zijn broer Hidde en hun beider nageslacht hebben verder zonder uitzondering het wapen Tamminga gevoerd. Hidde en zijn nazaten namen de naam van Hidde's vrouw Menneke Ewesma over. De Van Ewsums, die uit dit huwelijk stammen, voerden voortaan het wapen Tamminga. Het wapen vererde dus hier in de mannelijke lijn, onafhankelijk van de naam.

Vergelijkbaar met het zegel van Abelo Tamminga is dat van Egge Addingga, die in

1443 zegelt met een wapen dat afwijkt van dat van zijn overige familieleden: in plaats van St.-Joris voert hij de leeuw van zijn moeders familie Abdenna. Bij niet-adellijke families kwam de vererving in de vrouwelijke lijn vermoedelijk vaker voor, maar meestal bleef het bij de toevoeging van een element in het vaderlijke wapen, soms ten koste van een ander stuk.

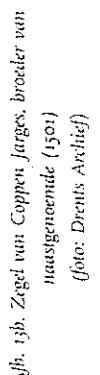
waarneembaar⁶³, dan werd door een breuk de persoonlijker status van geestelijke benadrukt. Als breuk werd een element toegevoegd (vaak een initiaal of een ster), vervangen of weggeletten. Witzier Popkens, pastoor te Uithuizen, zegelt met het wapen Witziers/Ulkens (drie sterren), maar in het midden vergezeld van de initiaal V (1510). Syde Jensema, pastoor te Oldehove, verving van het wapen Jensema (een lelie, boven vergezeld van twee sterren) de lelie door een zwaard (1521). Heer Luit Grevingh, pastoor te Uithuizen, later te Bedum, vorgde aan de vijf penning-en (2+1+2) van zijn familiewapen onderaan een ster toe (1547). Everhardus Jarges, persona en pastoor van de Martinikerk te Groningen, zegelt met de heilige Martinius en een wapen, vertonende het gebruikelijke wapen Jarges (een letter h, vergezeld van acht rozen), maar met weglating van één roos (1516; afbeelding 13a). Het zegel van zijn broer Coppen Jarges gesloeg in 1501 het wapen Jarges wel volledig weer⁶⁴ (afbeelding 13b). De commandeur van de johannitercommanderij te Wijewerd (bij Usquert), mr. Roloff Hoerneken, voerde in afwijking van het sprekende wapen Horenken (drie ramshoorns) op zijn zegel van 1494 een lelie. Als wapen van de commanderij komt de lelie ook voor op een zegel uit 1584.⁶⁴

Binnen de familie Clant, die een betrekkelijk groot aantal geestelijken leverde, werd het wapen (een schuinbalk, beladen met drie vissen rechtop) op verschillende wijzen gebroken. Dr. Jacobus Clant (ca. 1406-1466),⁶⁵ een bastard, voerde in 1443 de schuinbalk beladen met drie jacobschelpen (ongetwijfeld vanwege zijn voornaam) in de richting van de balk, linksboven vergezeld van een ster. Mr. Gerardus Clant, kanunnik van het kapittel St.-Severin te Keulen in het derde kwart van de vijftiende eeuw, voerde een linkerschuinbalk, beladen met drie schelpen(?) rechtsp⁶⁶. Wellicht behoorde Johannes Nicolai, pastoor te Engelbert in 1449, ook tot deze familie: hij voerde drie schuinengeplaatste vissen in de richting van een rechterschuinbalk, linksboven vergezeld van een wassenaar.⁶⁷ Overigens is de weergave er veel gevareerd.

Afb. 13b. Zegel van Coppen Jarges, broeder van naastgenoemde (1501)
(foto: Drents Archief)

Afb. 13a. Zegel van Everhardus Jarges, pastoor van de Martinikerk te Groningen (1516)
(foto: Drents Archief)

van het wapen Clant ook op zegels van de niet-geestelijke leden van dit geslacht aan de nodige verandering onderhevig: de schuinbalk komt dikwijls als linkerschuinbalk en een enkele keer zelfs als dwarsbalk voor. Gehcel afwijkend zegelt Wybrand Clant in 1422: drie jacobschelpen, 2+1, terwijl het zegel van Otto Clant aan dezelfde oorkonde de drie vissen zonder schuinbalk vertoont.⁶⁸ Al deze zegels hebben dus gemeenschappelijk dat zij drie zeedieren vertonen, maar verder wordt in hoeverre dit verschijnsel, het breken van wapens door geestelijken, elders voorkwam, weet ik niet; ik vond er geen literatuur over. In Drenthe trof ik echter een paar voorbeelden aan: pastoor Alef van Arsen zegelt o.a. in 1357, met zijn familiewapen (drie adelaars), in het hart vergezeld van een letter A,⁶⁹ en het wapen van Adolphus Lichtvoet, pastoor te Ahloo, vertoont op zijn zegels (o.a. uit 1444) twee schuinengeplaatste benen (Lichtvoet⁷⁰) linksboven vergezeld van een vijfpuntige ster en rechtsonder van een roos (afbeelding 14).

Evolutie van wapens

Dat het systematisch breken niet toegepast werd op wapens van leken, wil niet zeggen dat zij onveranderlijk waren, zoals wij hierboven al zagen bij de familie Clant. Integendeel, er zijn vele voorbeelden van grotere en kleinere wijzigingen aan te geven, die als breuken te dienen zijn. Aan het eind van de vijftiende eeuw zijn de wapens van adellijke families min of meer gefixeerd. Na die tijd vindt nog wel veel variatie plaats in het gebruik van helmtekenen en schildhouders, maar de basisinhoud van het schild blijft doorgaans dezelfde. Elementen werden toege-

Afb. 14. Zegel van Adolphus Lichtvoet, pastoor te Uithuizen (1444), met het gebroken wapen Lichtvoet
(foto: Drents Archief)

worogd (Gaykinga), vereenvoudigd (Coenders) of verandert... (Aykenma) en kleuren werden gewijzigd (Rengers). Elementen uit het schild konden daaruit gelicht worden om als helmteken te fungeren (Ripperda) en andersom konden schildhouders in het schild worden opgenomen, zodat bij voorbeeld een adelaar met borstschild ontstond (Tjarda van Starchenborgh). Dergelijke ontwikkelingen konden plaatsvinden doordat de later strikt hiërarchische verhoudingen tussen schild en schildversieren nog niet vastlagen. In het geval van de familie Ivens heeft een dergelijke adelaar een andere herkomst. Het zegel van Herc Ivens uit 1551 geeft nog een gedeeld wapen: I een halve adelaar; II drie rozen(?);²⁴ maar op zevenende-eeuwse graferkerken vertoont het wapen een adelaar met de drie rozen in een borstschild. Dergelijke wijzigingen voltrokken zich doorgaans in de vijftiende en zestiende eeuw, waarna het schild van adellijke wapens ook in de details weinig meer veranderden. Wel kwam het vierdeelten van wapens in de loop van de zestiende eeuw in de mode na de introductie van dit gebruik door de Van Ewsums. Vanaf halverwege de zestiende eeuw vierdeeldeendt zij hun wapen, afkomstig van de familie Tamminga, met het oude wapen van de familie Ewesma, van wie zij de naam ontleenden en van wie zij in de vrouwelijke lijn afstonden.²⁵

Bij het gebruik van dit wapen Ewesma (op goud een rode adelaar met achter de kop een rode ster), is het niet altijd duidelijk of het duidt op de familie Ewesma of op de borg Nien-oord.

In het algemeen vierdeelde men met een wapen van een voorouderlijke familie die van meer dan gemiddeld belang was voor de wapenvoerder of met het wapen van een borg of heerlijkheid. Menno Houwerda van Meckama, zoon van Philips van Meckama en Jetke Houwerda, voerde zijn beide ouderlijke wapens volgens Van Rheinen 'geschackiert'.²⁶ Zijn moeder was de laatste van haar geslacht, wat ongerijflijf een rol heeft gespeeld in Menno's tweede naam en de vierdeling van zijn wapen.

Een mooi voorbeeld van variatie van een geslachtswapen in de zestiende eeuw geven de zegels van de families Ompteda en Tho Lellens. Deze families kennen vermoedelijk in de vijftiende eeuw een gemeenschappelijke voorvader. Volgens een latere legende zouden de drie gebroeders Menold, Rembert en Anormus (fees wel: anonymous) de gemeenschappelijke goederen verdeeld hebben op grond van wie veerst met zijn schoot smilten konde, die soude voor zijn part mede genieten het huys Ompteda ende also Menoldt 't selve toe viel, so heeft hij sijn naem daernae veranderd, sich noemende Menoldt Ompteda, en Rembert behield het huys toe Lellens daer van deze te Lellens heerkomen!²⁷ De wapens van de beide families zijn dan ook identiek: een dubbele adelaar met aan elke zijde tussen de kop en de vleugel een klaverblad. Alleen Fecke (1515-1535) en zijn zoon Menolt Ompteda (1543) voeren sterren in plaats van klaverbladen. Als helmteken voeren zij de dubbele adelaar eveneens met sterren. Het helmteken vertoont bij de andere familieleden meer variatie: een uitkomende dubbele adelaar, de vleugels elk beladen met een klaverblad bij Harmen Ompteda (1543-1567), een vlucht bij Hindrick Ompteda (1542), een vlucht, waartussen een klaverblad bij Fecke Ompteda (1580-1591), Elhet (1521-1547) en Johan tho Lellens (1540), een vlucht, elke vleugel beladen met een klaverblad bij Eise (1538) en Rennert to Lellens,²⁸ en tenslotte een uitko-

merde dubbele adelaar bij Johan (1583) en Abel tho Lellens (1620). Dergelijke veranderingen van helmteken vinden lot in de zeventiende eeuw regelmatig plaats. Het wapen zou na een veldslag door de keizer zijn verleend, nadat een voorvader diens leven gered had en daarbij verwondingen opliep die de keizer niet klaverbladdjes gestipt zou hebben.²⁹

Het is een bekende eigenschap van de Noordelijke heraldiek dat veelvuldig gezondig werd tegen de regel dat kleur op metal moet worden geplaatst en andersom. Het wapen van de vijftiende-eeuwse familie Tuwinga, hoofdelingen ten Post, geeft bij voorbeeld op goud een zilveren lelie. De wapens van de hoofdelingen To Lellens en Ompteda berat op zilver een gouden dubbele adelaar. Dergelijke afwijkingen worden in de loop der tijd dikwijls gecorrigeerd. Zo voeren de latere Ompteda's de adelaar op een blauw veld of kleurden het dier zwart.

Burgerslijke wapens foscarden pas veel later. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw werden daarbij nog regelmatig elementen toegevoegd, verwijderd of anders gerangschikt of het wapen werd geheel gewijzigd.

Wijzigingen van wapens

Vooraf in de tweede helft van de zestiende eeuw zijn er families die hun wapens geheel veranderden. Het verschijnsel is overigens in die periode niet tot Groningen beperkt.³⁰ In het algemeen valt op dat het voornamelijk families betreft die een snelle sociale stijging doormaken.

De goldsmid Willem Drewes zegelt in 1568 met een handmerk min of meer in de vorm van een swastika. Zijn zoon Johan Drews, die het na de Reductie van 1594 tot burgemeester bracht, zegelt met een gedeeld wapen: I een halve adelaar, II een dwarsbalk, beladen met de letter D. Zijn nazaten, de familie De Drews, voegde het nette voorvoegsel aan het patroniem toe en liet de letter in het wapen achterwege. De familie Elts voerde oorspronkelijk alleen een boom in het wapen. Eelt Tammens zegelt in 1513 en zijn zoon Tamme Elts in 1535 en 1536 met een ontworfeld, weelderig, maar onduidelijk gewas. Het laat-zestiende-eeuwse handschrift van Rinwert Solckema meldt hoe het wapen door de nazaten van Eelt Tammens' kleinzoon, Barteld Elts, gewijzigd is: 'Item men moet wele dat die van Eelts hoer wapen cortelijken verandert hebben, want hoer vorvaders hebben altijt gevuerd en eekelboem gelyc alstnoch blijkt by Bartold Eeltz die dat observeert heeft ende sijn kynderen hebben dat verandert ende soerren en half arent mit twie blaewe sterren in een golden velt'.³¹ De latere Eelzsen voeren indertijd een gedeeld wapen: I een halve adelaar, II twee sterren paalsgewis.

De familie in den Ham te Loppersum, in de vijftiende eeuw aanzienlijke eigenenden, voerde tot het eind van de zestiende eeuw een dwarsbalk, vergezeld van drie klaverbladen.³²⁻¹ Ongeveer tegelijkertijd met de wijziging van de naam in Ten Ham en het verkrijgen van een adellijke status in het begin van de zeventiende eeuw, werd het wapen veranderd in een dubbele adelaar, tussen de koppen vergezeld van een hart. De ontwikkeling werd voltooid door Reinpijten Hain, die in 1670 het wapen gevieren deed voerde: I en IV de dubbele adelaar met hart, II en

Ht goudveld; a een Friese adelaar, b drie rozen paalgewijs. ⁵⁰ Al latste wapen is het wapen van het vijftiende-eeuwse loppersuster geslacht In den Ham. Een verwantschap met deze familie is niet bekend. In de positie van deze adellijke familie was, via de Heemstra's en Van Münsters, het geslacht De Mepsche getreden, met wie de 'ten Ham' regelmatig in conflict kwamen. De pretentie die uit de vierdeling met het oude wapen in den Ham spreekt, is daarmee duidelijk. Niet alleen voldeed het aanbrengen van een schildverdeling aan de heraldische mode van die tijd, maar naam en wapen moesten de ouderdom van het geslacht aantonen en zijn vanouds vooranstaande positie in Loppersum. In overeenstemming met dit streven is het feit dat in de zeventiende eeuw handschriftencatalogiën begonnen te circuleren die de afstamming uit de oude In den Ham's en daarvoor uit de hoofdelingen te Oosterwijk werd tot in de derde eeuw opwoerde.⁵¹ Reenpt ten Ham voorzag zijn gevierende wapen bovenind nog van een hartschild met een dwarsbalk, mogelijk verwijzend naar het bezit van de borg Dijkum te Garsthuizen. Ook de familie Sissink veranderde haar wapen toen zij een adellijke status verkreeg. Stamvader Roelof Sissing, radsheer te Groningen, zegelt in 1513 nog met een eenvoudig anker, maar zijn nazaten, de zeventiende-eeuwse jonkers Sissink, voerden een monster in de gedaante van een gehoornde duivel, waarvan het lichaam eindigt in een geknoopte vissenstaart.

Dese voorbeelden geven aan hoe een verhoogde sociale status leidde tot wapenveranderingen, waarbij in toenemende mate werd aangestoten op meer heraldische voringeving. Handmerken, letters en klaverbladen werden door edelen en patriciërs minder gewenst geacht, omdat zij geassocieerd werden met de heraldiek van landbouwers en ambachtslieden.

Heerlijkheidswapens

In de Ommelanden bestond een klein aantal onmiskenbare heerlijkheidswapens, maar de grens tussen wapens van heerlijkheden en die van borgen is niet altijd eenduidig vast te stellen. Vanaf de zeventiende eeuw worden aan geslachtswapens wapens van heerlijkheden meestal als hartschild toegevoegd, maar ook als tweede en derde kwartier in een gevierendeeld wapen, waarbij het eerste en vierde kwartier dan het familiwapen weergeven.

De heerlijkheid Aduard werd na de Reductie gevormd door de rechten die eerder in eigendom waren van het klooster aldaar. Het heerlijkheidswapen kwam overeen met het wapen van het klooster en werd door de opvolgende heren van Aduard gevoerd. De geconstitueerde rechter van Aduard, die deze functie namens de heer uitvoerde, zegelde met dit zegel en gebruikte zijn eigen familiwapen als contrasterend. Dit zien we ook bij de grietmannen van Vredewold, die niet het oude landschapen zegelde. De heren van Vredewold, het geslacht Van In- en Knyphuisen, voerde dit wapen als onderdeel van het ingewikkeldste Ommelander wapen: een gevierendeeld schild met een gevierendeeld middenschild en een hartschild, gedekt door twee kronen.⁵² Het wapen van de borg Nieoord, de machtsbasis van de heren van Vredewold, vertoont het oorspronkelijke wapen Van Fawsum, zoals

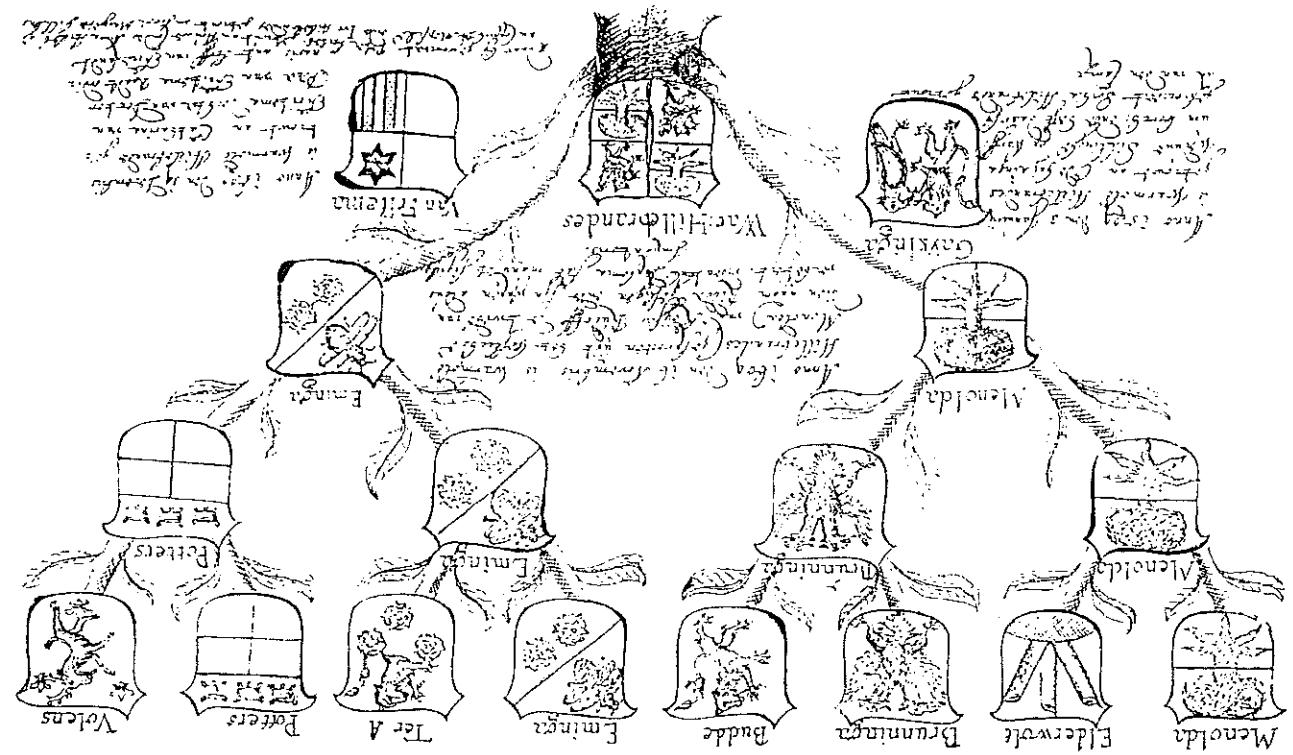
Afb. 15. Zegel van de heerlijkheid Middelstum (1756). (foto: Drents Archief)

dat hierboven beschreven werd. Eveneens van oude herkomst is het wapen van de heerlijkheid Oosterwijkwerd, als hartschild gevoerd door de Ripperda's aldaar. Het geeft het wapen van de Oost-Friese familie Ukena, die de borg te Oosterwijkwerd met heerlijke rechten in de vijftiende eeuw aanbracht. Een speciale categorie vormen de wapens van de heerlijkheden Slochteren en Uithuizen. Pathuis heeft betoogd dat deze wapens hun oorsprong vinden in de pogingen van de hertog van Saksen om na de inval in de Ommelanden in 1498 zijn gezag te vestigen en de adel door beloften aan zich te binden.⁵³ Van Johan Rengers ten Post († 1539) is bekend dat hij het effect van de beloning met o.a. half Slochteren zeer serieus nam.⁵⁴ Over een vestiging van een heerlijkheid Uithuizen is minder bekend, maar in 1498 behoorden Dyndo en Bonne Aulsema aldaar wel tot de uiterkoren (aspirant)heertelen die door hertog Albrecht opgeroepen werden. Uit de in dat jaar verschrevenen ontstond de Ommelander ridderschap, die een kleine twintig jaar bestaan heeft, maar haar aspiraties nooit heeft kunnen effectueren.⁵⁵ Het is niet uitgesloten dat hieruit een belang van de gebroeders Ausema voortgevoerd is, zoals in het geval van Johan Rengers ten Post.

Het wapen van de heerlijkheid Middelstum (St.-Hippolytus) gaat terug op de patroonheilige van de kerk aldaar (afbeelding 15), net als wellicht dat van Stedum (een ridder met uitgetrokken zwaard). Het wapen dat door Warmolt Hillebrandes van Harsens geïntroduceerd werd om de eigendom van de heerlijkheid Harsens te verbeelden (een klimmende draak), gaat wellicht terug op de schildhouder die Asinga van Harsens op zijn zegel voerde († 1446); het schild zelf geeft een dubbele adelaar (afbeelding 16).

Warmolt Hillebrandes van Harsens is een uitzonderlijk voorbeeld van iemand die in één generatie opklom tot adeldom. Zijn vader was de Groninger koopman Hilbrant Menols en zijn moeder was een zuster van een commandeur van het

johanniterklooster Oosterwierum. Warmolt voorgesteld. Jestond uit Groninger geslachten van de tweede garnituur, zoals blijkt uit de unieke, bewaard gebleven wapenkwartierstaat van acht kwartieren.⁸⁵ De enige geslachten die daarin genoemd worden die tot de top van het patriciaat behoorden, Ter A (alias Wigboldes) en Volens, zijn mogelijk verzonnen (afbeelding 17). Warmolt moest door zijn betrekkelijk eenvoudige geboorte het nodige compenseren. Vandaar dat een afstamningslegende geformuleerd werd: hij zou gesproten zijn uit het oude adellijke geslacht Menolda te Hellum - ongetwijfeld geïnspireerd door het patroniem van zijn vader - en de familie zou door Syds Siarda tijdens de zogenannde Schieringer en Veltkoperse partijstrijd gedwongen zijn om hun voorouderlijke achternaam te laten vallen. Door het adelsdiploma dat de keizer in 1604 aan Warmolt verleende,

Afbl. 16. Zegel van de hoogheide Asinga van Harsens (1446) (foto: Groninger Archiven)

werd dit onrecht eindelijk tenietgedaan.⁸⁶

De scheiding tussen borgwapens en heerlijkheidswapens is niet altijd duidelijk door de aard van de heerlijke rechten in de Ommelanden. Borgwapens gaan meestal terug op wapens van geslachten die de borg eerder in bezit hebben gehad of hun naam daaraan gaven. De borg Nijersum te Stedum wordt bij voorbeeld verbeeld door de dubbele adelaar die het gelijknamige geslacht in de vijftiende eeuw wordt toegeschreven, terwijl voor de borg Hanckema niet het wapen van de gelijknamige familie wordt gebruikt, maar dat van Reinier Retkema die door zijn huwelijk met Hille Hanckema de borg halverwege de zestiende eeuw bezat.

Voor al deze borg- en heerlijkheidswapens geldt dat zij als zodaan pas vanaf de zeventiende eeuw geattesteerd zijn. Een uitzondering vormt het zeer interessante wapen Scheffkema: een adelaar met een honschild, beladen met drie sterren. Als hartschild wordt het in de zeventiende eeuw aan geslachtswapens toegevoegd, maar een eeuw eerder treffen we het ook zelfstandig gebruikt aan. In 1538 zegelt Menne Sigers, hoofding te Zandeweer, ermee en liet daarbij zijn familiewapen

Afbl. 17. Gekleurde wapenkwartierstaat van Warmolt Hillebrandes van Harsens

Afb. 18. Zegel van Mello Broersma, hoofdheer te Zandeweer (1555) (foto: Groninger Archiven)

(drie rozen vergezeld van een penning of wassenaar) achterwege. Op de zerk van Eiske Schelkema, die hierboven reeds ter sprake kwam, vinden we het in het centrum van de steen. Eiske was vermoedelijk een zusje of dochter van Menne Sigers en de moeder van diens opvolger als hoofdheer te Zandeweer, Mello Broersma (ca. 1510-1585). Ook deze laatste gebruikte altijd het wapen Schelkema (afbeelding 18). Pas zijn zonen voerden weer het gebruikelijke Broersma-wapen.

Dit verschijnsel vinden we enkel bij de Zandeweerse hoofdelingen, die dan ook een slag apart vormen te midden van de overige Ommelander adel. Reeds eerder kwamen de veertiende- en vijftiende-eeuwse hoofdelingen te Zandeweer ter sprake: Reiner Eisinga en zijn zoon Aylcke Eisinga alias Ommema. Zij behoorden tot de aanzienlijkste en machtigste Ommelander edelen van hun tijd. Door een ingewikkelde reeks van vervieringen in de vijftiende eeuw, raken de meest bezittingen gescheiden van het hoofdelingschap, waardoor degene die deze functie nonnataal bekleiden aan gezag ingeboet zullen hebben. Het is ongetwijfeld geen toeval dat de opeenvolgende hoofdelingen tot in de zeventiende eeuw geen enkel huwelijksloten met dochters van andere hoofdelingen. Het lijkt erop dat zij het 'heerlijkhedschap' - de term is anachronistisch - prominent voerden als compensatie voor een relatief lage status. De naam Schelkema had dezelfde functie: hiernreef werd verwzen naar de naam van de oudst bekende hoofdheer te Zandeweer, Alricus Schelkema in 1358. Eiske Schelkema droeg deze naam op haar gralzerk en Mello Broersma noemt zich in het handschrift van zijn zegel 'Mello Broersma van Scellkumma'. Het gebruik van een dergelijke dubbele naam in een handschrift is voor die tijd uitzonderlijk, evenals de archaïsche, vijftiende-eeuwse spelling.

Het is niet eenvoudig om bij de vroege Groninger wapens streekgebonden stukken of configuraties te onderscheiden. Algemeen Fries is het veelvuldig voorkomen van Mariasymbolen als lelies, rozen, sterren en wassenars.³⁸ Dit laatste stuk vinden we overigens meer in Westerlauwers Friesland dan in de Ommelanden. Zeer wijd verbreid is het gebruik van klaverbladen, voornamelijk bij landbouwersgeslachten, die kunnen wijzen op de bloeiende weeteelt. In de zandgebieden treffen we betrekkelijk veel eikels en eikenbladen aan.

Specifiek Gronings is dit alles niet, met zo min als het bekendste Friese wapenbeeld: de Friese adelaar (in goud een halve zwarte adelaar, uitgaande van de deel-lijn³⁹). In Groningen treffen we deze voorstelling opmerkelijk genoeg voor het eerst aan in de, niet-Friese, stad van die naam: in 1360 zegelt Lubbert Sickinge met een gedeeld wapen: I de Friese adelaar; II een dwarsbalk, waarbij de dwarsbalk, in afwijking van het latere en huidige wapen Sickinge, beladen is met de letter S. Ervan uitgaande dat deze letter op de achternaam betrekking heeft, is dat opvallend, dat initialen verder vrijwel altijd aan de voornaam ontleend worden, zoals we hierboven constateerden. Evert Sickinge zegelt in 1388 met hetzelfde wapen, maar zonder de letter S. Met hetzelfde wapen zegelt ook de verder onbekende Groninger schulte Eberetus in 1370. Het is opvallend dat deze, later typisch Friese wapenfiguur pas in de vijftiende eeuw mondtjesmaat in de Ommelanden verschijnt: de oudste afbeelding is bij mijnen weten te vinden op een zegel uit 1438 van Aelric Eisinge te Breede (afbeelding 19), stiefvader van de latere hoofdheer Rasquert, Hidde Aylckema. De linkerhelft van het schild bevat een leeuw. Verder

Afb. 19. Zegel van Aelric Eisinge, te Breede, met de oudst bekende Friese adelaar uit de Ommelanden (1438) (foto: Groninger Archiven)

vond ik het in die eeuw bij de adellijke geslachten Tho G. Jansz - overigens uitstijgend in latere bronnen⁹⁰ - en In den Ham te Loppersum.⁹⁰ Het zegel van Bruen Lunsche, pastoor te 't Zandt maar afkomstig uit Drenthe (1473⁹¹ en 1479) en dat van Jemme Siers uit Zuidwolde (1473) geeft de Friese adelaar in de linkerhelft,⁹² iets dat later vrijwel niet meer voorkomt. Een verwant van Jemme Siers, Jemme Alma, voert in 1541 hetzelfde wapen maar dan in spiegelbeeld.⁹³ Onder de tientallen zegels van Oost-Friese, Ommelanden en Friese edelen aan het einder genoemde vredesverdrag van 1422 vinden we maar één (Westervauwers-Fries) wapen met een Friese adelaar en dit eveneens op de linkerhelft.⁹⁴ Het zegel van Garment Alma uit 1473 geeft de Friese adelaar wel op de later gebruikelijke rechterhelft.⁹⁵

Vooral in de zestiende eeuw breidt het wapenbeeld zich uit tot hoofdelingen-geslachten als Froma, Doonga en Ewens maar vooral tot vele eigenerscide en, in mindere mate, stad-Groninger geslachten. De zegeltocht van de Friese adelaar is dus pas laat op gang gekomen, zoals De Boo al heeft aangevoerd,⁹⁶ en het dier heeft in Groningen pas in het begin van de zestiende eeuw definitief zijn plaats in de rechterhelft ingenomen. De achterstand werd binnen korte tijd ingehaald: vanaf de tweede helft van die eeuw was de Friese adelaar het wapenbeeld bij uitstek voor de bewoner van het platteland van Groningen. Het is ironisch dat het symbool voor de riksommiddellijkheid (het feit dat tussen de keizer en de Friese landen geen landheer stond) pas echt doorbrak in de zestiende eeuw, toen deze status aparte al tot het verleden behoorde. Het hardnekkige romantische fabeltje dat de Friese adelaar zou duiken op de gerechtigheid tot het bekleden van het ambt van redger of grietman (de belangrijkste rechtsprekende functionaris in de Ommelanden), mag tegenwoordig wel als afdoende weenieleg gelden.

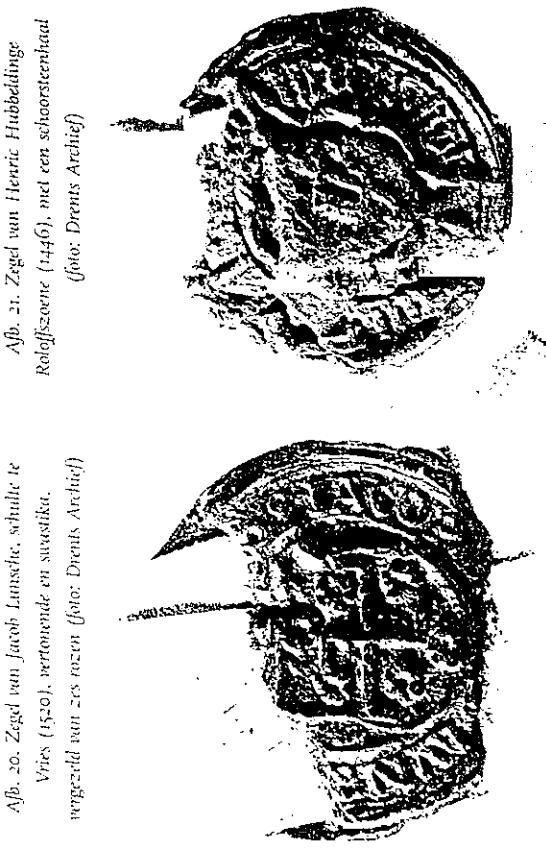
In het Westerkwartier vinden we in de zestiende eeuw opvallend veel wapens met een lelie, vergezeld van sterren of rozen. Zo voerde Reiner Retkema, hoofdeling te Zuidhorn, in 1558 een lelie, van boven vergezeld van drie gesteelde rozen, uitkomend uit het hart van het schild. Sibolt Biwenna voerde in 1531 een lelie, vergezeld rechtsboven en linksonder van een ster en linksboven en rechtsonder van een roos. De familie Ulersma voerde een lelie, vergezeld rechtsboven en linksonder van een ster, de familie Heddema een lelie, vergezeld van vier rozen,⁹⁷ en het wapen van de familie Jensema vertoont een lelie, van boven vergezeld van twee sterren. Ipo Hekema zegel in 1594 met een lelie, in elk geval rechtsboven vergezeld van een ster (de linkerhelft van dit zegel is onherkenbaar). Johannes Vredewolt, proost te Emden en pastoor van de Martinikerk, voert in 1457 een lelie, vergezeld rechtsboven van een ster en linksboven van een roos. Die configuratie zou erop kunnen wijzen dat hij inderdaad afkomstig is uit het landschap Vredewold in het Westerkwartier.

Een element dat eveneens betrekkelijk veel in het Westerkwartier gevonden wordt, is het met twee pijlen doorhoede hart, een wijd verbreid christelijk symbool, in het bijzonder als attribuut van St. Augustinus. In 1546 treffen we het al aan op het zegel van de vernooddelijk uit Vredewold afkomstige Kornelius Rousena, pastoor te Uitwierde.

Een duidelijker voorbeeld van een streekgebonden stuk is de swastika, die we vrijwel uitsluitend in Noord-Drenthe en het Gorecht aantreffen, zoals op zegels van

Rolf Junker, *se te Lienwerderwolde tegen de Drentse grens* (1384), Johan Westerworp, gegoed te Odoorn (1393), Geert Bizduen van Vries (1436), Everhardus, pastoor te Kropswolde (1454), Syardus Hillebrandt, pastoor te Wolfshage (1484), Hermen Poersena te Roden (1503), Nicolaus Johannis, pastoor te Hattem (1505), Jacob Lunsche te Vries (1520; afbeelding 20) en Arnoldus Land, abt van Adhard, maar uit het Noordenfeld afkomstig (1568). Als wij deze voorstelling in de Ommelanden aantreffen is de wapenvoerder doorgaans uit dit gebied afkomstig. Zo staat Bruen, pastoor in 't Zandt, (1479) uit het geslacht Lunsche, en zal Evert, pastoor te Kantens (1429) mogelijk identiek zijn aan de bovengenoemde pastoor te Kropswolde Everhardus. Tegenwoordig vinden we het stuk nog in het wapen van de familie Ebbinge.

Eveneens typisch Drents is de schoortsteenhaal, zoals dat op de wapens Camping, Hillbolding, Hubbelding (afbeelding 21). Ten Holte (in mannelijke lijn uit de Hubeldingen voortgesproten), Homan, Huizing en Hilb[old]ing voorkomt. Verschillende van deze families vestigden zich ook in Groningen en introduceerden de schoortsteenhaal zo in die provincie. Een voornamelijk Ommelandster fenomeen van later tijd is de configuratie van een boom met daartegenaan springende dieren: herten,⁹⁸ paarden, honden en dergelijke. Het enige mij bekende wapen van voor 1600 is dat van de familie Coenders (van Helpen). Deze familie, halverwege de vijftiende eeuw van Dokkum naar Groningen getrokken, voerde tot ca. 1600 twee bokken, springend tegen een boom. Na die tijd degenerert de boom tot een deellijn, die uiteindelijk ook verdwijnt. Een dergelijk wapen met twee dieren springend tegen een deellijn treffen we bij voorbeeld ook bij de geslachten Van Iddekinge, Geertsma en Helperi aan. Vanaf de zeventiende eeuw vinden we vele wapens met een boom en springende

Afbl. 20. Zegel van Jacob Lunsche, schulte te Vries (1520), verzonnen en aantika.
vergezeld van zes rozen (foto: Drents Archief)

Afbl. 21. Zegel van Henric Hubbedinge Rolfszene (1446), met een schoortsteenhaal
(foto: Drents Archief)

dieren in de Ommelanden, zoals bij de families Sekem, Eilerts en vele andere. Het betreft voornamelijk families van landbouwers, rechters en predikanten, maar op zich hoeft dat niets te zeggen, omdat vanzelfsprekend juist van deze families veel wapenafbeeldingen bewaard zijn gebleven. Als wapen van een (vóór 1814) adellijk geslacht trof ik dergelijke voorstellingen niet aan.

Conclusie

Uit de analyse van de oudste wapens in Groningen en de Ommelanden kunnen we concluderen dat de heraldische vormtaal dit gebied al betrekkelijk vroeg heeft bereikt. Met name adellijke families maakten er in toenemende mate consequent gebruik van. Ondanks dat edelen tot de zestiende eeuw dikwijls persoonlijke wapens of niet-heraldische emblemen voerden, was twee eeuwen eerder ook al sprake van familieheraldiek. De heraldische vormgeving had echter in de praktijk geen alleerecht; ook andersoortige voorstellingen vinden we in de veertiende eeuw nog regelmatig terug.

Als de heraldiek in de vijftiende eeuw in toenemende mate gevonden wordt op zegels van geestelijken en niet-edelen, blijkt de heraldisering daarvan veel langzamer ingang te vinden. Elementen als initialen, huismerken en niet-heraldische onduidelijke voorwerpen blijven nog lang in gebruik bij wapens van burgers, landbouwers en ambachtslieden, om eigenlijk nooit geheel te verdwijnen. Wat betreft de ontwikkeling van individuele (familie)wapens, zijn algemeen heraldische gebruiken waarneembaar: de (beperkte) toepassing van breuken, vierendeeling, wapenvlijzingen en toevoeging van heerlijkheidswapens zijn verschijnselen waarin de Groninger heraldiek tot op zekere hoogte aansluit op heraldische verschijnselen die elders ontstaan zijn. Een Groninger bijdrage aan de heraldiek is niet waarneembaar: het regionale aspect is beperkt tot de mate en de wijze waarop men gebruiken die elders ontstaan zijn, overnam.

De enige uitzondering is wellicht het algemene Friese gebruik van de Friese adelaar, dat echter pas laat ingang vond. Inhoudelijk zijn ook verder veel overeenkomsten met de ontwikkeling van de heraldiek in Westerlauwers en Oost-Friesland, maar tevens de nodige verschillen. Zo vinden we in Westerlauwers Friesland gemiddeld meer verschillende stukken en minder symmetrische plaatsing. In Oost-Friesland leidde het grote aantal leeuwen en adelaars juist tot een minder diverse heraldiek. Een analyse van de heraldische geschiedenis van deze gebieden zal dergelijke verschillen nader aan het licht moeten brengen. Dit geldt in het algemeen voor de schets die hierboven geboden wordt: van slechts enkele steden en regio's is de vroege heraldiek aan een onderzoek onderworpen,⁹⁹ waardoor het maken van vergelijkingen niet dan op het niveau van algemene opmerkingen kan geschieden. Het zou zeer wenselijk zijn om een model op te stellen van heraldische verschijnselen aan de hand waarvan de heraldiek van verschillende steden en gebieden getoetst kan worden. Pas dan zal het mogelijk zijn om te komen tot een analyse van de ontwikkeling van de Nederlandse heraldiek in het algemeen waarin reech wordt gedaan aan de grote regionale verschillen.

Noten

1. De auteur dankt drs. J.A. de Boo en drs. R.J.F. van Drie voor hun hulp en opantheken.
2. In het vervolg spreken we van Groningen als we zowel de Ommelanden, het Oldambt, Westerwolde en de stad Groningen gezamenlijk bedelen. Met Friesland dienden we, zoals te doen gehrmits, het gelijk Friese gebied tussen Vlie en Weser aan.
3. M. Pastoreau, *Traité d'heraldique* (Parijs 1997) 62-65.
4. Deze bron zal binenkort worden uitgegeven in het tijdschrift *Groninger*. Het is een ouderder van Sodkema's zgn. Lineageboek en berust in het Fries Museum te Leeuwarden.
5. Om het notenapparaat beperkt te houden wordt naar de moeckelijk te vinden bronnen niet steeds expliciet verwezen. De zegels tot 1405 zijn, vereenvoudigd en volledig, beschreven in P.J. Blok, ca. *Gedenknaak van Groningen en Drenthe* (Groningen 1893-1899), die van het Rijksarchief te Groningen (hierna RAG) en het Drents Archief (hierna RAD) bewaarden in de alfabetische zegelatlascollectie. Vindplaatsen van zegels in de Groninger archieven worden enkel aangegeven als zij niet hierin te vinden zijn of niet behulp van W.G. Doenbos, *Groninger herinnering van familiegeers* (Groningen 1994). De grafzerken, rouwborden en dergelijke kan men vinden in A. Paulus, *Groninger grondkunstwerken, teksten, wapens en huismarken van 1295-1514* (Assen/Amsterdam 1977) (aan te halen als: GDDW).
6. Zie J.W. Schiapp, 'De burggraven van Groningen. De Nederlandse leeuw (hierna NL) 96 (1979) 74-104, aldaar 86.
7. Zie J.W. Schiapp, 'De leeuwen van Ruiters en hun heerlijkheid', NL 96 (1979) 270-322, aldaar 275.
8. Zie O.D.I. Roemeling, 'Enkele adellijke geslachten in Drente in de Middeleeuwen'. NL 90 (1973) 199-217, 248-268, aldaar 257.
9. Weduwe van Hendrik van Borculo. Van dit enkele paar staat het nog bliekende geslacht Van Coevorden in mannelijke lijn af.
10. Tot halverwege de vijftiende eeuw kan het Oldambt tot de Ommelanden gerekend worden.
11. *Corpus signorum Nederlandicum* ('s-Gravenvoer 1937-1940) nr. 554.
12. A.N. de Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk in het licht van de geschiedenis van de Drente uit* (Assen/Amsterdam 1976) 138-139 rekent hem waarschijnlijk terecht tot het geslacht Schindlinge te Eelde maar geeft hem als vader Baile van Eelde, wat niet juist kan zijn.
13. Het wapen dat hij aan deze familie toeschrijft, is het niet verwante vijftiende-eeuwse Schlentges, hoofdingen te Bedum en Scharnier, die hij ten onrechte bij het Felder geslacht behandelt. Het wapen van Henricus van Eelde eerder op ver van schap niet de juiste wapen.
14. Van Eelde (ibidem, 112-113). De akte wordt meest gezegd door Thiso met herzelfte waar. Ook deze hoort vermoedelijk tot deze familie. Of dit betreft dus niet het oudste particuliere zegel van Groningen zoals gesteld wordt in Verzegeld verleden. Zegels: *bronnen voor de geschiedenis* (Groningen 1984) 224-225 (Vgl. Reemeling, 'Enkele adellijke geslachten', 198).
15. 'Buning, De Cock Buning, Wernerius Buning' Nederlands Patriaat 82 (1999) 62-118.
16. De Vos van Steenwijk, *Geslacht De Vos van Steenwijk*, 108-109.
17. Sybilha Falkerd heeft wellicht een relatie tot de borg van die naam te Noordwolde, terwijl Ludo in Dyrgum mogelijk een voorouder van de hoofdingen Meijna te Ruiswert was, die de borg later bezat. Voor Epfo Bouta zie: P.N. Noomen, 'Middelteuwse bezitsverhoudingen in Noordwest-Friesland', in: E. de Boer, J.F. Bos en O.T. Mulder-Sternbrink, *Het Bierumer hofdeijnhooch* (Scheerma 1996) 59-82, aldaar 68-69.
18. Om de geweven zonder verdere annotatie confronterbaar te houden zijn de aantallen ontleend aan het *Orkondenboek van Groningen en Drente*, ook al zijn inmiddels enkele zegels meer bekend. In het overzicht wordt met een

- liggend streeppje aangegeven dat geen regels bekend zijn. Staat er niets, dan is de betreffende categorie voor dat gebied niet van toepassing (in het Haaffant waren bij voorkeur geen kloosters en Innersaalk kende voor zover bekend geen ambtsgefe). Geteld is het aantal zegels, ongeacht of dezelfde zegel vaak voorkomt. Alleen van dubbelle exemplaren van oorkonden zijn de zegels slechts een keer geteld. De officieel van Münsters-Friesland is niet in het overzicht opgenomen. Onder de categorie 'kloosters' zijn ook de zegels van religieuze gestichten gebracht.
17. In de meeste gevallen berusten de uitleggen beschrijvingen op die in het Oorkondenboek, die weinig nauwkeurig opgesteld zijn. Zo zijn links en rechts dikwijls onjuist verward en is de blazoenering vaak niet eenduidig. De wapens van de prefeetenvamilie laten we hier verder buiten beschouwing. Zie hiervoor A.T. Schulte-Meijer en W.K. van der Veen, *Zegel wappen en zegel van de stad Groningen* (Groningen 1965) 27-39, met vele afbeeldingen, almede de hiervoor aangehaalde artikelen van Schaap en Roemeling.
18. Zie GDW, nr. 2.
19. De zerk voor diens neef Ayleke Houwerda († 1510) te Uithusen heeft voor het kwaartier Snelgersma overigens een ongewone adelaar (J.C. Stracke, *Die Bildungsrahme Ostfrieslands vom 15. bis 17. Jahrhundert* (Aurich 1976) 14-15) en het grafnamen voor Unico Manninga († 1588) te Norden een dubbele adelaar (ibidem, 98-99).
20. Aldus de beschrijving in het oorkondenboek.
21. Zie hiervoor Schuhema Meijer en Van der Veen, *Zegel, wapen en vlag*.
22. W. Duyers, 'Das Wappen der ostfriesischen Stände', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und naturkundliche Altstädtische zu Emden* §8 (1978) 68-79.
23. Het handschrift, volgens het Oorkondenboek slechts gedwelfd leesbaar, geeft onduidelijkheid. Harsens'.
24. Reinier Fisinga zegelt in 1398 een verklaring van
- een inwoner v. Harsens. Bovendien is een kwart van de omringingen van het redgerecht van Adorp en Harsens later in handen van zijn erfgenamen.
25. J.A. de Boer, 'Kernstuk in de Groningse Omme-landen. Een medeius fenomeen?', *Gron. Nostria* (1995) 113-122, aldaar 116-117. Oudere afbeeldingen van St. Joris dan de daar vermelde vinden we op de zegels van Unico (1397) en Hayo Rippenda (1422), in beide gevallen zonder wapenschild.
26. Oudste zegel uit 1422 te hand een ridder met in de hand een laus waaran een zaan (zie noot 34).
27. Van de familie To Mansum wordt het eerste wapen met een ridder te paard pas vernield in 1570. Of deze uit St. Joris is geëvolueerd, is onbekend.
28. H. van Tengen, *Geschichte des Emserlandes von jahr 13. bis zum späten 15. Jahrhundert* II (Aurich 1976) 30. 'Forum lag in Reiderland, maar werd later door de Dollard verzwolgen.'
29. Van Tengen, *Geschichte des Emserlandes II*, 113, 115, 116, 129.
30. Mandeling inschrijving.
31. Dr. W. Elbrecht te Münster, kenner bij uitstek van de geschiedenis van de vitalebroeders, kon de gezagdrad Patus' aanname niet bewijzen, *Groninger kerken* I (1997) 100-101.
32. B.E.W. von Brucken Fock, 'Zegels van Oostfriesche', *Vredesele, Groninger en Ommelanden in 1422*, Nr. 25 (1977) 25-27. Origineel: Gemeentearchief Groningen (theria GAGr), Register Fock 14.2.23. Verschillende door Fock beschreven zegels zijn thans afgevallen (a.a. van Dittmer Reijers en Henrike Beyer). Van Onike Snugersma was het zegel blijbaar in 1907 al verdwenen, terwijl het nog aanwezig onderhoudt fragment van het zegel van Johan Huldinga door Fock evenmin gevonden wordt.
33. Dodo Kensisma, die dus niet zegelt met het gebruikelijke wapen van Blok (schildhart met kruisjes op de beide vleugels en de kop).
34. RADM. ACH. Adrij Assent, in m. 51, reg. 54.
35. GDW, nr. 155. De moordelijke kwartieren van

- Harsens. Bovendien is een kwart van de omringingen van het redgerecht van Adorp en Harsens later in handen van zijn erfgenamen.
36. Zie hierboven.
37. In de meeste gevallen berusten de uitleggen beschrijvingen op die in het Oorkondenboek, die weinig nauwkeurig opgesteld zijn. Zo zijn links en rechts dikwijls onjuist verward en is de blazoenering vaak niet eenduidig. De wapens van de prefeetenvamilie laten we hier verder buiten beschouwing. Zie hiervoor A.T. Schulte-Meijer en W.K. van der Veen, *Zegel wappen en zegel van de stad Groningen* (Groningen 1965) 27-39, met vele afbeeldingen, almede de hiervoor aangehaalde artikelen van Schaap en Roemeling.
38. Zie GDW, nr. 2.
39. De zerk voor diens neef Ayleke Houwerda († 1510) te Uithusen heeft voor het kwaartier Snelgersma overigens een ongewone adelaar (J.C. Stracke, *Die Bildungsrahme Ostfrieslands vom 15. bis 17. Jahrhundert* (Aurich 1976) 14-15) en het grafnamen voor Unico Manninga († 1588) te Norden een dubbele adelaar (ibidem, 98-99).
40. Aldus de beschrijving in het oorkondenboek.
41. Zie hierboven Schuhema Meijer en Van der Veen, *Zegel, wapen en vlag*.
42. W. Duyers, 'Das Wappen der ostfriesischen Stände', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und naturkundliche Altstädtische zu Emden* §8 (1978) 68-79.
43. Het handschrift, volgens het Oorkondenboek slechts gedwelfd leesbaar, geeft onduidelijkheid. Harsens'.
44. Reinier Fisinga zegelt in 1398 een verklaring van

- van zijn dochter, die met Fiso jariges huwe. Coenders, Asinga (met Coenders) en Lewe. Patruus interpreerde de leeuwen als bokken en identificeerde het wapen daaron ten onrechte als Van het met het wapen Coenders. De enige andere mij bekende afbeelding van een wapen Asinga te Warfum, op een zerk van Hendrick Coenders (†1605) in de Abdijkerk te Middelburg is hebas uitgekapt (zie P.C. Bloos van Frelingh Prins, *Genealogie en heraldische gedachten in en uit de kerken der provincie Zeeland* (Drecht 1910) 150).
45. GDW, nr. 1528, almede onder de kwartieren op het portret uit 1575 van Bawé Jensema (†547-1616), wier overgrootmoeder tot dit geslacht behoorde (zie *Oude huster van het Groninger land*, tentoonstellingscatalogus Groninger Museum (Groningen 1968) ongepag., nr. 167).
46. Central Bureau voor Genealogie, Familiearchief Van Iddekinge, doos 33.
47. Afgebeeld: Groninger kerken 10 (1993) 23.
48. R.J. Grote en K. van der Ploeg, *Foster in die Vergangenheit. Wandmalereien in Niedersachsen, Bremen und Groningerland*, te verschijnen 2001.
49. Zie bijv. R. Alina, *Gebrandschilderd glas aan de Grote Markt, Hereniden stad* 4 (1999) 97-102.
50. Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden, resp. Rijsksarchief in Gelderland.
51. Hs. Dows, p. 38-41, sv. Alberda. Dit wapen komt ook voor onder de zestien kwartieren van Everhardina Alberda (Rijksarchief in Gelderland (hierna RAGd)), *Handschriften Van Rheden*, invent. 14, pag. 76. Over de oudste generaties Alberda, die in het Nederland's Adelsboek weinig juist zijn weergegeven, verschijnt begin volgend jaar een uitgebreide toelichting bij de editie van het *Cartularium van Feldwerd* door drs. E. de Boer en L.F. Bos.
52. RAGd, *Genealogien Van Rheden*, GD 75: 1 doorzinden: A op goud een gouden, goudentijger 'cinq' ten midden als 'capac', in de betekenis van 'evenaars'. In een uitlegging van Van den Appelle heeft hij zelfs 'Equites' Ordinarii Tractionis, ridders van de Duitse orden (Nieders. Staatsarchiv, Aurich, Dep. 1, H. Ms. in fol. 63, fol. 20). Dat kan tot de geslachte Duitse orde behoren, is echter onwaarschijnlijk (verdinkt in dedeling d. J.A. Mol).
53. Volgens grafzerken en reënborsten van mazaten

- van Bronkhorsten in Groningen', in: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik, *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen 1998) 18-30, aldaar 30.
54. Zie bij voorbeeld: *Stichting Oude Groninger Kerken, Verzameldband 1* (1969-1974) 68.
55. Central Bureau voor Genealogie, Familiearchief Van Iddekinge, doos 33.
56. Afgebeeld: Groninger kerken 10 (1993) 23.
57. R.J. Grote en K. van der Ploeg, *Foster in die Vergangenheit. Wandmalereien in Niedersachsen, Bremen und Groningerland*, te verschijnen 2001.
58. De grafzerk van Maria van Selbach, weduwe van Munster (†1576), in de kerk van Toppersum geeft slechts twaalf van zestien kwartieren, maar de vier kwartieren zijn niet om inhoudelijke redenen achterwege gelaten (J.L. van Weeringh, 'De Selbachs', *Groninger* 25/26 (1980/1981) 1-10, aldaar 13-14).
59. P. Nooitjen en G. Verhoeven, 'De genealogie van de Friese adel volgens Upkes van Burmania. Aeltingha van IJtian', *Genealogiek jieboek* (1994) 141-163, aldaar 146.
60. Beschreven en afgebeeld in Stracke, *Bildungsbegriffe*, 40-42. De stuk verwantschap zerk lig tegenwoordig naast de Große Kirche aldaar.
61. Capitallus etiam Propositus Utinensis, aldaar het randschrift. Afgebeeld: H. van Tengen, 'Ein spätgotischer Grabstein aus Utin', *Ostfriesland* (1973) nr. 4-58. Van Tengen las de afdrukking 'cinq' ten midden als 'capac', in de betekenis van 'evenaars'. In een uitlegging van Van den Appelle heeft hij zelfs 'Equites' Ordinarii Tractionis, ridders van de Duitse orden (Nieders. Staatsarchiv, Aurich, Dep. 1, H. Ms. in fol. 63, fol. 20). Dat kan tot de geslachte Duitse orde behoren, is echter onwaarschijnlijk (verdinkt in dedeling d. J.A. Mol).
62. RADM. ACH. Adrij Assent, in m. 51, reg. 54.
63. GDW, nr. 155. De moordelijke kwartieren van

33. RAGr. Familienbuch Iwew, inv.nr. 62, reg. 67, R.E. 1912-20.
54. R. Alma, c.a. *De kerk van Nieuw (Groningen 1994) 28-30.*
55. Nieders. Staatsarch. Oldenburg. Best. o. Vermissche Archivalien. Nr. 60.
56. A. Höffl, 'Anuses, Jöhnes, Erwues, Elies of De riddler en de halve leeuwen'. *Groninga* 16 (1971) 24-39; 80-86, 125-128.
57. Een (Fries) uitvinding vinden we op het regel van De Wijbesma uit 1539 [Rijksarchief in Friesland, Arch. Gekkoester, inv.nr. 26].
58. Algebeerd: *Verzegeld verleden*, 226.
59. R. Alma, 'De Ommelanden adel in de late Middeleeuwen'. *Virtus. Bullettin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis 2* (1994/1995) 23-33.
60. O.D.J. Roeneling. 'Oldambster geschenken (VII). § X. Bauckens - Goezinga II'. *M.* 102 (1985) 410-445, aldaar 411.
61. O.a. kwartierstaat van Claes van Campenius volgens Van Rhem (RAGr. Rijksarchief Keppel, inv.nr. 1784, fol. 93). Elders beschrijft Van Rhem het wapen als een grele soene in een blau veld (ibid., Genealogie Van Rhem, 7Sⁿ 334, s.v. Schwerd). Bij een afbeelding in het zeer late handschrift Rijksarchief in Groningen, Hs. in folio 594, is het veld groen.
62. O.a. RAGr. Arch. Abdij Assem, inv.nr. 65, reg. 127.
63. Ibidem, inv.nr. 13, reg. 13. In later tijd werd de letter h in een harschild geplaatst.
64. RAGr. Kloosterarch., inv.nr. 265, reg. 044.
65. Pastoor te Waalre en Valkenswaard, kanunnik van St. Severin te Keulen, van St. Georg te Keulen en van Sint-Gorgonius te Hoogledeken. Zie verder: A.J.A. Bijsterveld, *Layvend tussen Kirk en aereld. De pastoors in Noud-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993) o.a. bijlage nr. 3793. Zie ook Gemeenearchief Haarlem. Regesten kloosterarchieven, reg. 796 en 799 (1437). Ik goer hierbij van uit dat hij dezelfde is als de pastoor van de Martinikerk te Groningen in 1443 en 1447 (RAGr. Parochiekerken, inv.nr. 493, reg. 94 en inv.nr. 378, reg. 13).
66. Volgens een begin zestiende-eeuws portret in
- het koop van o... Severtin, met rechts het wapen Claes en links Sicklinghe. Vgl. W. Schmidt-Bleibtreu, *Das Stift St. Severin in Köln, Studien zur Kölner Kirchengeschichte*, 16 (Siegburg 1982) 275. Met dank aan drs. P.N. Noomen die mij hiertop wees.
67. De relatie is nog waarschijnlijker vanwege de banden die hij met andere leden van de familie Claes onderhield. Hij werd in 1447 bij testament benoemd tot executeur testamentair van de weduwe Sina Klants (RAGr. Parochiekerken, inv.nr. 378, reg. 13) en blijkt voor 1469 van dr. Jacobus Claes een aantal rentes te hebben ontvangen (RAGr. Arnhuisketendconvent, inv.nr. 272, Reg. Firth 1469-29).
68. Von Brücken Fock. *Zegels*.
69. Afgebeeld: P.N. Noomen, 'Middeleeuwse ontwikkelingen in Rolderingspel', in: P. Brood, red., *Geschiedenis van Rolder* (Merpel 1994) 81-111, aldaar 96. De uitsl. 401 betrekking hebben op zijn voornaam (R. Alma, 'De patroon van Rolder'. *De klaeschip. Tijdschrift van de vereniging Rolder Historisch Genootschap* 2 (1999) 15 (8, aldaar 18).
70. Het wapen lichtvoet is mij slechts bekend door beschrijvingen van de thans verdwenen zerk van Derck Coenders († 1584) te Leur (RAGr. Familiearchief Lowe, inv.nr. 1, en Niedersächsisches Staatsarchiv Aurich, Dep. 1 B, Ms. in fol. 59, tol. 38-38v), volgens welke het bestaat uit twee haast elkaar gespanste laarzen. Ode lichtvoet huiden omstreks 1430 met Coenraet de Lange, de stamvader van het geslacht Coenders van Heijden (M.A. Beeldts van Blaakland, 'Aantekeningen inzake de eerste generatie Coenders', *jaarboek CRC* 17 (1963) 159-209).
71. Nieders. Staatsarch. Oldenburg. Best. o. Vermissche Archivalien, Nr. 61. In het handschrift Solckema vertoont de linkerhelft van het wapen hals als drie ledes, 24, in het midden vergezeld van een ster. De kleuren worden

- 11s. Hoeffl, van Fieledaap;
75. RAGr. Genealogische Verzameling, Aantekeningen Reigers van Naertsen, sv. Tho Lellens, XVII/7
76. Provinciale Bibliotheek Friesland, 718 XVII/7
- 11s. brief van Ludwig von Oppenhuizen aan De Haan (Leitena, 15 juni 1863).
77. De Boo, 'Heraldiek in de Groninger Ommelanden', 119-121.
78. Postoreau, *Trait*, 63.
79. Fries Museum, Ms. Van Solckena, fol. 57v.
80. Zie ook: 1.1.1. Homines. Wijdragen tot genadogeen van oude adelijke geslachten in stad en lande. VII. In den Ham/Ten Ham'. *NL* 66 (1949) k. 36-44.
81. Zie: GDW, 931, sv. Von Inn- und Kniphausen [3].
82. A. Pahluis, 'Het heerlijkheidswapen en het gemeentewapen van Slochteren', *Groninger Rijkstidsschrift* (1955) 59-87.
83. RAGr. Huusarchief Eemsum, inv.nr. 9, fol. 145. Ze hiervoor: Alma, 'Ommelanden adel'.
84. RAGr. Familiearchief Lowe, inv.nr. 826.
85. Deze legende werd in 1677 door T.W. Hillebrand des van Harsens opgetekend (Provinciale Bibliotheek Friesland, Hs. 321, fol. 1).
86. De term is geïntroduceerd door J.B. Rietstap in *Dr. wapens van de Nederlandse adel (Groningen 1890)* 279.
87. O. Schutte, 'Streekwapens', *Springt Historiel* 13 (1978) 41-50, aldaar 48.
88. De term is geïntroduceerd door J.B. Rietstap in *Dr. wapens van de Nederlandse adel (Groningen 1890)* 279.
89. Gedekt: 1 de Friese adelaar; 11 op goud een groene dwarsbalk, vergezeld boven van twee zwarte resp. witte sterren en beneden van een zwart roos (sons een ster). De kleuren worden
90. De vroegste afbeelding is op de gewelfschildjes in het koor van de kerk uit het laatste decennium van de vijftiende eeuw.
91. RAGr. Familiearchief Van Iddekinge, ongenoemd.
92. GAGr. RF. 1473-18.
93. Hier Ms. Solckema heeft het wapen Alma echter weer niet de adelaar in de linkerhelft.
94. Von Brücken Fock. *Zegels*, 26. Dit betreft het zegel van de Westfaliaanse hoofdingeling Hebere Edema.
95. RAGr. Familiearchief Van Iddekinge, ongenoemd. Zijn neef Eppe Alma zegt dezelfde akte overigens met drie klaverbladen.
96. J.A. de Boo, 'De Friese halve adelaar. De geschiedenis van een wapenbald', *Heraldisch tijdschrift* 3 (1997) 49-54. 4 (1998) 5. Hiernaar zij verwzen voor de oorsprong en verdere ontwikkeling. Als aanvulling op diens literatuuroverzicht kan nog dienen het artikel van H. Koch, 'Der Hallader im ostfriesischen Familienwappen', *Ostfriesland* (1954) nr. 4, 32-34.
97. Beide volgens het Lineageboek Solckema.
98. Schlute, 'Streekwapens', 49.
99. Een goed voorbeeld voor wat betreft de zeventiende eeuw vindt men in: T.N. Schellhaas, 'Honderd jaar heraldiek in Haarlem, 1618-1718', in: *Liber amicorum Jhr.mr. C.C. van Valkenburg ('s-Gravenhage 1985) 283-304.*